

378.4(477-25)КМА

X 434

ЗІ. ХИЖНЯК
КИЄВО-
МОГИЛЯНСЬКА
АКАДЕМІЯ

1691

001337

W7

378.4(477-25)КМД
Х-434
ТОВАРИСТВО «ЗНАННЯ» УКРАЇНИ

СЕРІЯ 1 «ЧАС І СУСПІЛЬСТВО», № 8

З. І. ХИЖНЯК,

кандидат історичних наук

КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ

Суспільно-політичні й ідеологічні передумови
виникнення вищої освіти на Україні

Х-434

Державний примірник
Гарамб О.В.

48

Наук. бібліот. Київ.
Університету ім. Шевченка
Могиллянська Академія

ВІДДІЛ
НАУКОВОЇ
ЛІТЕРАТУРИ

КР
к 26

КИЇВ 1991

ББК 63.3(2Ук)45
Х43

Хижняк З. І.

Х43 Києво-Могилянська академія: Суспільно-політичні й ідеологічні передумови виникнення вищої освіти на Україні (частини I—II).— К.: Т-во «Знання» України, 1991.— 80 с. (Сер. 1 «Час і суспільство», № 8).

ISBN 5-7770-0246-3

Розповідається про культурно-національне відродження на Україні наприкінці XVI—на початку XVII ст., яке передувало виникненню Києво-Могилянської академії—першої вищої школи України. Академія тривалий час була визначним осередком освіти, науки й культури всієї Східної Європи.

Значна увага приділяється етапам розвитку Києво-Могилянської академії—київським Братській та Лаврській школам, а також Київській колегії, їх засновникам—визначним діячам українського відродження.

X 0503020902—092 9-10—91
М281(04)—91

ББК 63.3(2Ук)45

Відповідальний редактор серії: І. О. Кресіна

ISBN 5-7770-0246-3

© Хижняк З. І., 1991 р.

ВСТУПНЕ СЛОВО

Спливають роки, та інтерес до Києво-Могилянської академії, цієї перлини української культури, не спадає. Про це говорять численні публікації — від популярних нарисів і розвідок з окремих питань, пов'язаних з Академією, до наукових досліджень і монографій. Не вщухає й боротьба громадськості за перетворення комплексу Києво-Могилянської академії в історико-культурний заповідник та відродження на його території освітнього центру на засадах української культурної традиції і досягненнях сучасної освіти й науки.

Все це закономірно. Бо Києво-Могилянська академія була й залишається символом української культури, української духовності. Але не тільки. Саме те, що була така Академія, говорить про розум і талант українців, про їх самоусвідомлення і прагнення до самоствердження. Тільки народ з давніми культурними національними традиціями міг створити першу, так, саме першу, вищу школу східного слов'янства, яка майже 200 років виконувала роль освітнього, наукового й мистецького центру, осередку духовності українського народу й всієї Східної Європи.

Але Києво-Могилянська академія мала й іншу історичну цінність. Вона заклала основи наступного інтелектуального й культурного життя другої половини XVIII—XIX ст. Численні школи, колегії, Харківський і Київський університети, Київська Духовна академія, хоч і не були прямими спадкоємцями Академії, але жили її здобутками. Києво-Могилянська академія дійсно була Alma Mater української освіти. Й не лише української. Досить згадати хоча б Слов'яно-греко-латинську академію в Москві та Яссах, Академічний університет у Петербурзі, численні школи в Росії, Білорусії, Сербії. А тисячі навчених і вихованих Академією подвижників, що несли світоч науки по всій Украї-

ні й у найвіддаленіші куточки Росії — аж до Архангельська і Холмогор, Іркутська й Тобольська?

Створена не за наказом зверху, а волею самого народу, Академія не лише увібрала в себе дух народний, але й живила і зміцнювала його. В Академії визрівала ідея народно-визвольної боротьби, її інтелектуальні сили вливались у ряди Війська Запорозького й України, мурували засади козацько-гетьманської держави.

У складних умовах наступу на Україну російського державного шовінізму Києво-Могилянська академія продовжувала формувати українську мову, поезію й літературу, творила невмируще мистецтво українського барокко, божественну, за близькістю й зрозумілістю народу, музику. Й тим самим живила національну свідомість й продовжувала національне буття народу, не дозволяла йому повірити у свою другорядність й розчинитися, знидіти під впливом шовіністичного месіанства.

В історії Києво-Могилянської академії важливим був її початковий період. Історична доба, в яку визрівали передумови створення вищої школи та відбувалося її становлення, справила великий вплив на зміст і характер навчання й виховання в Академії. Тісний взаємозв'язок українського розвитку із загальноєвропейським історичним процесом, зокрема культурним, проявився у сприйнятті Україною ідей Гуманізму й Реформації, у формуванні ранньої просвітницької думки, а також в організаційній побудові української вищої школи, в змістові й обсязі предметів, що в ній вивчались, — апробованій в Європі системі «семи вільних наук», які давали завершену гуманітарну освіту.

Але було б несправедливо наголошувати лише на цій стороні українського культурного розвитку. Освітня й суспільна думка України ґрунтувалася на власній традиції, започаткованій в часи Київської держави. В Могилянській академії це проявилось насамперед у демократичних засадах її організації, у всестановості, виборності професорів, підвищеній увазі до національних мов — слов'янської й української, у виробленні основ власної історіографії, переосмисленні світових філософських концепцій. Все це відіграло важливу роль у загальнонаціональному відродженні.

Становлення Академії як вищої школи, як культурного й виховного закладу відбувалось в умовах гострої боротьби православ'я й католицизму на Україні. Історію не переписати. Був час жорстокого наступу на землі, права й духовність українського народу з боку Речі Посполитої. І

зброєю у цій боротьбі був також католицизм. Утиски й несправедливість щодо православних, спольщення значної частини громадян, занепад культури кликали до протидії, до боротьби. Отже, не войовничістю чи нетерпимістю українців, не їх неспроможністю сприйняти іншу культуру, яку ніс із собою католицизм, була зумовлена ця боротьба. Українцям не була властива замкнутість і відособленість.

Це підтверджує той синтез культур, східної (русько-візантійської) та західної (латинської), що був розпочатий в Острозі й братських школах і продовжений у Києво-Могилянській академії, а також вивчення і вживання вченими польської і латинської мов, використання в навчальних закладах польської історіографічної думки тощо.

Кращі представники української історіографічної й публіцистичної думки кінця XVI — першої половини XVII ст. й вчені Академії пізнішого часу захищали дружні стосунки між українським і польським народами. Але одночасно відстоювали ідеї рівності віросповідання, толерантності в релігійних стосунках. Вони щиро вболівали за свій рід, його мову й традиції, батьківську віру, турбувалися розбратом, який настав на Україні внаслідок поділу українців за різними конфесіями, прагнули жити в добрі, мирі й ширій повазі із сусідами.

Так історично склалося, що українці належать до двох християнських віросповідань, духовними цінностями яких живились протягом століть. І вища духовність сьогодні — не лише проголошувати свободу совісті й вільного віросповідання, а й жити в мирі й злагоді в єдиній вітчизні — Україні.

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ Й ІДЕОЛОГІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ ВИЩОЇ ОСВІТИ НА УКРАЇНІ

375 років тому на Україні, в Києві, була започаткована вища школа східного слов'янства — Києво-Могилянська академія.

Соціально-політичні обставини, пробудження духовного життя й народної волі до визволення від чужоземців сприяли розгортанню культурно-національного руху на Україні. Одним із логічних звершень його було виникнення вищої школи, що стала центром освіти, науки й культури, осередком мудрості, духовності й людяності, конче необхідних для утвердження національної свідомості, свободи особистості й свободи нації.

**Соціально-політичні
й ідеологічні
передумови
культурно-національного
відродження**

Культурно-національне відродження на Україні розпочалося з пробудження національної свідомості народу, посилення його інтересу до ду-

ховного життя. Утверджувалося відчуття рідної землі, нерозривності сутності своєї з попередніми поколіннями, усвідомлювалася необхідність сприйняття предковічних духовних здобутків народу — мови, пісні, звичаїв, віри, культурних надбань — усього того, що уможливило національне існування. Збереження і розвиток духовної культури, культурно-національне відродження стають життєвою необхідністю.[†]

Культурні зрушення відбувались у тісному зв'язку і під впливом соціально-економічного розвитку, а також політичних обставин та ідеологічних процесів, які помітно активізувались у другій половині XVI ст. Інтенсивно розвивались продуктивні сили — освоювалися нові землі, збільшувалася кількість ремісничих і промислових підприємств, жвавішала внутрішня і зовнішня торгівля, зростали міста. В 60-х рр. XVI ст. їх налічувалося близько тисячі. Активний і життєдіяльний міський стан проявляв неабияку зацікавленість не лише у розвитку виробництва, але й освіти, культури, науки, політичного життя.

Культурне відродження на Україні відбувалося в надзвичайно складних умовах. Ще в XIV—XVI ст. українські землі були поневолені іноземцями. Після Люблінської унії 1569 р. — польсько-литовського державного союзу — більша частина України (Галичина, Поділля, Волинь, Брацлавщина, Київщина) опинилися під владою Польщі. Закарпатська Україна залишилась у складі Угорщини, Буковина — у складі Молдавії, Чернігівщина — у складі Росії.

Нестерпне становище склалось на землях, загарбаних Польщею. Слідом за соціальним поневоленням настало духовне — пригнічувалися українська мова, звичаї, православне сповідання тощо. Особливу надію загарбники покладали на церкву, з допомогою якої сподівалися остаточно поневолити українців.

• Віра в ті часи була не лише основою світосприйняття й ознакою приналежності людини до певної культури, але й складовою частиною самої культури. Недаремно в складних обставинах протистояння двох християнських віросповідань на Україні — православного й католицького — православна релігія здебільшого іменувалась як «руська віра», тобто українська.

• В межах Речі Посполитої держава визнавала й підтримувала лише католицьку церкву. Православна ж церква була поставлена фактично поза законом. Вірність православної релігії позбавляла людину можливості брати участь у державному й громадському житті. Православні позбавлялись економічних, політичних, судових привілеїв, витіснялись у деяких містах із цехів і не могли займатися торгівлею. Таким чином, релігійна приналежність була тісно пов'язана з політичним і соціальним статусом людини.

Втрачаючи звичні умови існування й свій вплив на державне й релігійне життя, частина українського панства єдиний вихід з такого становища вбачала в пристосуванні до нових умов, тобто в покатоличенні та спольщенні. Але переважна частина українського громадянства, боронячи свої права, залишалася вірною православної церкві.

Не одержавши бажаних результатів, правлячі кола Речі Посполитої вдалися до впровадження ідеї єзуїтів — «церковної єдності», або унії православної й католицької церков під верховенством папи римського. Разом з ідеологами католицької церкви унію потайки від народу готували й деякі представники православної ієрархії. Це, найперше, духовні магнати, які володіли великими маєтками, або ті, що зрадницькими діями сподівалися їх заслужити. Серед них Кирило Терлецький, єпископ Луцький і Острозький, «розпусник і розбійник, що «держав спілку із злодіями й фальшував гроші», як писав про нього Іван Франко; Іпатій Потій, єпископ Володимирський, що «всіх вір спробував» й дико зневажав свій народ, обзиваючи його «бидлом диким» й «плюгавою оборою»; Михайло Рогоза, митрополит Київський, котрий пройшов коло від православ'я через лютеранство й католицизм знову в православ'я, але вже з тим, щоб «в овечій подобі повести паству в унію»; Діонісій Балабан, єпископ Львівський; Михайло Копистенський, єпископ Перемишльський та ін.)

Офіційно унія була проголошена в 1596 р. у місті Бересті й дістала назву Берестейської. Не лише православні духовні ієрархи, але й багато українських феодалів, заможної шляхти й міщанства, що не встигли покатоличитися, пристали до унії, деякі відразу, дехто згодом, під тиском пастирів-уніатів, під загрозою репресій. Але здебільшого — з огляду на свої станові інтереси. Уніати урівнювались в правах з католиками, отримували різні привілеї, земельні володіння тощо. Як гнівно зауважував письменник-полеміст Іван Вишенський, духовні «черевом, а не духом офірували», а світським, як зазначав інший полеміст, Христо-

фор Філалет, «захотілося в сенат, на сейм і на трибунах
межи депутатами місця».

Але якою ціною? Зрадою батьківській вірі й національ-
ності, тобто зрадою своєму народові. Одне за одним відпа-
дали від православної церкви родовиті українські й біло-
руські сімейства — Слущкі, Заславські, Збаразькі, Виш-
невецькі, Чарторійські, Ружинські, Огінські, Четвертин-
ські, Масальські, Ходкевичі, Глібовичі, Калиновські та ін.

З огляду на становище, що склалося на Україні, пише
свій знаменитий «Тренос, або плач східної церкви...»
(1610) славнозвісний український публіцист Мелетій
Смотрицький. «Складаючи перелік сполонізованих знатних
родин, він устами знедоволеної церкви-матері з боєм звер-
тається до залишків руського православного панства:
«Благаю вас, ради бога живого, пожалійте самих себе і на-
щадків ваших... робіть щось для власного спасіння. Бо
якщо нічого не вдієте, доведеться на схилі літ наших бути
свідками цілковитого падіння нашої нещасної церкви.

...Скільки, скажіть, залишилось шляхетських родин на
нашому боці? За десять літ їх не стало тисячами, а після
вашої смерті їх не стане ще більше, і може бути, що ще за
життя вашого діти ваші вже не будуть вашими».

Цей сум і занепокоєння зрозумілі, бо саме родовиті й
багаті займали посади в сеймах і трибуналах, мали вагу в
урядових колах Речі Посполитої. Саме їм належало захи-
щати інтереси народу, національні й релігійні традиції рід-
ного краю. Та власні інтереси переважали. Сприймаючи
чужу віру, а з нею й мову, зав'язуючи родинні стосунки че-
рез одруження дітей, входячи в коло політичних й культур-
них інтересів панівної польської шляхти, відмовлялося ук-
раїнське панство, «натерте польською та латинською палі-
турою», від свого історичного коріння, своєї національнос-
ті. Все, що було раніше природно рідним і дорогим — мова,
звичаї, віра, надбання вітчизняної освіти й культури — те-
пер здавалося мужицьким, застарілим, осоружним. Тупіла
й згасала національна свідомість.

♦ «І почуття безпорадності обіймало українське громадян-
ство. Здавалося, що перед цим натиском польської дер-
жавності, польської культурності, польської національнос-
ті виходу немає, і українству прийдеться тільки тихо кори-
тися сьому непереможному процесові», — так писав про тра-
гізм становища, що склалося на Україні в ті часи, Михайло
Грушевський¹.

¹ Грушевський М. Культурно-національний рух на Україні в
XVI—XVII ст. — Київ-Львів, 1912. — С. 44.

• Однак на боротьбу з унією й католицизмом почали підніматися трудові маси України, справедливо вбачаючи в них знаряддя соціального й національного гноблення. Саме під релігійними гаслами розпочинається рух на захист соціальних і національних інтересів. Зневажена панами-ренегатами, спалювана й принижена православна віра стає для знедоленого українського народу національним гаслом.

Селяни, козаки й міщани, дрібна шляхта й духовенство, що тримались православ'я, спровоковані нестерпними умовами існування, принизливим становищем схизматів і «глухих русинів», повстають. Спочатку стихійно й некеровано, але наприкінці XVI — на початку XVII ст. прокотилася хвиля селянсько-козацьких повстань — під проводом Криштофа Косинського (1591—1593), Северина Наливайка (1594—1596) та інших ватажків, що незабаром вилились в народно-визвольну війну українського народу, очолювану Богданом Хмельницьким.

• У прогресивних колах українського суспільства визрівало переконання, що насильницька колонізація загрожує національному існуванню народу, що польсько-католицькій експансії необхідно протиставити свої вітчизняні духовні цінності, свою культуру, щоб відродити самосвідомість, зміцнити дух і волю народу до боротьби.

Все це вимагало розв'язання конкретних завдань — поширення писемності, укладання й розповсюдження підручників, організації шкіл і друкарень, написання полемічних й історичних творів, підготовки вчителів, письменників, учених і врешті-решт організації вищої школи, яка б стала освітнім, науковим та ідеологічним центром. До цих завдань активно підключились міщани, козацтво, інтелігенція, а також окремі магнати і шляхтичі.

Отже, соціально-економічні процеси й політичні обставини зумовили зрушення в духовному житті України, поклали початок культурно-національному відродженню, надали йому глибокого громадянського змісту й патріотичного спрямування.

Вплив європейських культурних та ідеологічних процесів на культурне відродження на Україні

Українське культурне відродження розгорталось на національній основі, але, безперечно, в тісному зв'язку і під впливом світових культурних процесів. На зміст, характер і спрямованість української суспільної думки, освіти й культури справили вплив ідеї Гуманізму і Реформації. Гума-

нізм епохи Відродження знаменував собою становлення нових відносин у Європі. На противагу феодальній ідеології, в основі якої був бог, гуманістична філософія звертає увагу на людину, її утвердження в поцейбічному світі, на пошуки людського щастя, яке гуманісти вбачали в свободі й освіченості особистості, в справедливому суспільному ладі. Гуманізм зародився в Італії і швидко поширився на інші країни Європи. З пробудженням національної свідомості, інтересу до рідної історії, культури, мови, з виникненням потреби у розвитку освіти й науки гуманістичні ідеї знаходять ґрунт і на Україні. Їх провідниками здебільшого були представники української інтелігенції, які навчалися в польських і західноєвропейських університетах.

У списках зарубіжних студентів починаючи з XIV ст. можна віднайти українців, які за національною приналежністю значились як *ruthenus*, *rotholanus*, *russicus* (Рутенія і Роксоланія — це назви України, поширені в Західній Європі в ті часи).

У Краківському університеті українці навчалися із самого початку його заснування (1364). Як свідчать реєстри студентів, протягом 1510—1560 рр. в університеті було 352 студенти з України. Всього в XV—XVI ст. тут отримали освіту 800 українців. Вже в XIV ст. при Краківському й Празькому університетах існували спеціальні гуртожитки для українських і білоруських студентів (для «рутенів» і «литвинів»). Вихідці з України навчалися і в інших університетах Європи — в знаменитій паризькій Сорбонні, в Болоньї, Падуї, Римі, Базелі, в протестантських університетах Німеччини — Гейдельберзькому, Лейденському, Лейпцігському та ін. На одному із документів Сорбоннського університету від 6 квітня 1353 р. є напис: «Магістр Петро Кордован і його товариші із Рутенії», на інших: «Іван із Рутенії» (1369), «Герман Вілевич... рутенської нації з Києва» (1397) і т. ін.

Чимало українців, які навчалися за кордоном, стали відомими вченими, професорами, медиками, поетами, художниками — представниками гуманістичної культури на Заході. Так, Юрій Дрогобич, або Юрій Котермак чи Георгій з Русі (1450—1494), що народився в Дрогобичі, навчався в Краківському й Болонському університетах. Одержав ступінь доктора філософії й медицини. Займав посаду ректора медицини та вільних мистецтв у Болонському університеті, викладав математику й астрономію. Повернувшись до Польщі, викладав медицину й астрономію в Ягеллонсько-

му університеті. Університети, де вчився й викладав Ю. Дрогобич, були найбільшими гуманістичними центрами в Європі. Вчителями Ю. Дрогобича були такі відомі італійські гуманісти, як філософ Джовані Гарцоні, астроном і медик Джироламо Манфреді, астроном із Кракова Мартин Регіс та ін.

Праці Ю. Дрогобича містили знання з філософії, астрономії, медицини, географії. Вони були відомі серед учених Італії, Франції, Німеччини, Угорщини. Учнями Дрогобича були такі згодом відомі діячі, як поет-гуманіст Конрад Цельтіс з Німеччини, польський астроном Ніколай Коперник та ін.

Павло Русин із Кросна (р. н. невід.— 1517) навчався у Краківському й Грейфсвальдському (Німеччина) університетах. Деякий час працював у Німеччині та Угорщині. У Краківському університеті викладав римську літературу. На формування його світогляду великий вплив справили такі відомі гуманісти, як Філіпп Буонакорсі, Конрад Цельтіс, Л. Корвін. Згодом Павло Русин очолює поетичний гурток краківських гуманістів. З його іменем пов'язані започаткування й розквіт польської латиномовної поезії. Поезія Павла Русина, який неодмінно називав себе русином, тобто українцем, на думку вчених, з повним правом зараховується також до скарбниці української культури.

Лукаш з Нового Міста (р. н. невід.— 1542) народився в містечку Нове Місто поблизу Самбора. Закінчив Краківський університет, де й працював професором філософії і магістром вільних наук. Уклав для студентів підручник з епістолографії. Згодом займав різні посади на батьківщині, але не поривав зв'язків з науковцями Краківського університету.

Станіслав Оріховський-Роксолан (1513—1566) із села Оріхівці, що біля Перемишля, навчався в Краківському, Віденському, Віттенберзькому, Падуанському й Болонському університетах. Відомий як «рутенський Демосфен», визначна постать доби Відродження. Талант і світогляд Оріховського формувалися в оточенні відомих вчених, культурних діячів, гуманістів. Його вчителями були: відомий австрійський гуманіст, вчений, поет Олександр Брасікан, італійський професор й оратор Р. Амадей, німецький гуманіст Меланхтон, відомий реформатор Мартін Лютер, який, виявивши прихильність до молодого Оріховського, навіть поселив його в своєму будинку. Приятелював Оріховський з німецьким художником Альбрехтом Дюрером, кардиналом Франціско Коммендоні та ін. Оріховський сам

посідав почесне місце в колі найвизначніших гуманістів Європи того часу. Його філософські, історичні, публіцистичні твори були широко відомі в Італії, Німеччині, Швеції, Польщі, на Україні.

«Не думай, мій Оріховський,— писав про нього відомий польський історик Марцін Кромер,— що твоє ім'я не відоме за кордоном. В Італії, Іспанії, Франції й Німеччині мені довелося чувати схвальні відгуки про твої твори, які становлять гордість і захист вітчизни. Я не зустрічав там вченого, який би не читав їх і не підносив би до небес твоєї дотепності, красномовства та вченості. І я був гордий твоєю славою, оскільки вбачаю в тобі свого співвітчизника й друга, і тому промінці твоєї слави падають і на мене»¹.

Оріховський прекрасно володів рідною мовою, цікавився історією України, завжди пам'ятав, що він українець. Дослідники закономірно зараховують його до числа видатних письменників України Нового часу.

До українських гуманістів також належав Шимон Шимонович (Симон Симонід) (1558—1629) зі Львова. Освіту здобув у Краківському університеті. Відомий як талановитий філолог і поет. Професор Лейденського університету Йосип Скалігер писав, що Шимонович перевершив у латиномовній поезії античних поетів. Багато працював Шимонович на ниві освіти, був одним із засновників Замойської академії й друкарні (місто Замостя). Користувався великою повагою в колі європейських гуманістів.

Гуманісти доби Відродження чудово володіли класичною латинню, що необхідно було при використанні й пропагуванні античної спадщини — наукової, філософської, мистецької. Крім латині, вивчали й інші європейські мови. Особливою повагою користувалися ті, що вільно володіли латинською, грецькою й давньоєврейською. Таких називали *homo triam linguarum*, тобто людина трьох мов. До речі, саме таким був і Станіслав Оріховський-Роксолан.

Коло інтересів гуманістів було широким: філософія, яка «селян робить городянами, дикунів — сумирними, варварів — ученими, самих людей — богами», етика, психологія, естетика, література й поезія, історія і природничі науки. Понад усе гуманісти цінували розум і добродієність, а також освіченість, свободу особистості, людську гідність. Їм були притаманні релігійна толерантність і патріотизм.

¹ Цит. за: Наливайко Д. С. Станіслав Оріховський як український латиномовний письменник Відродження // Українська література та інші слов'янські літератури XVI—XVIII ст.— К., 1984.— С. 170.

«Так, я Русич і пишаюсь цим і охоче про це заявляю», — писав Оріховський в одному із своїх трактатів.

Внесок українців в європейську гуманістичну культуру часів Відродження дістав високу оцінку. Один з відомих дослідників раннього гуманізму писав: «З кафедр Кракова і Болонї, Падуї й Відня вихідці із українських степів коментували античних поетів. Гуманісти українського походження, які вважали себе русинами, розвивали свою діяльність у самій Польщі й на Заході. Вони поклали свої цеглини до підвалин величної будови польського і європейського гуманізму епохи Відродження»¹.

«Вихідці з українських степів», повертаючись на батьківщину після навчання в Європі, яке іноді тривало 10—15 років, не полишали своєї діяльності. Навколо них гуртувалася прогресивна українська молодь, формувалися послідовники. На Україні, крім Лукаша з Нового Міста, Станіслава Оріховського-Роксолана, Шимона Шимоновича й інших українців, жило чимало гуманістів польського походження, які також зробили свій внесок у розвиток української культури. Це Мартин Рєгіс (Марцин Круль), Еразм Сікст, Григорій із Санока, Себастьян Кльонович, а також Бенедикт із Німеччини, італієць Філіпп Буонакорсі-Каллімах, один із зачинателів гуманістичного руху та ін.

Таким чином, гуманістична культура доби Відродження справила значний вплив на розвиток українського духовного життя. А доробок українських гуманістів цілком справедливо треба вважати частиною культурної спадщини України.

Але ренесансний гуманізм, позбавлений соціальної спрямованості, не міг відіграти вирішальної ролі в національно-культурному житті України, від якого вимагалися розв'язання конкретних завдань й цілеспрямовані дії.

У XVI — на початку XVII ст. в Європі розповсюджуються ідеї Реформації. Як антифеодальний рух, Реформація була спрямована на обмеження влади церкви — економічної і духовної, на відродження національної самосвідомості.

Ідеї доби Відродження та Реформації поклали початок ранньому Просвітництву, головним змістом якого були боротьба за світський характер суспільного життя, критичний перегляд Біблії, вивільнення науки з-під влади церкви, відродження національних мов замість пануючої лати-

¹ Голенищев-Кутузов І. Н. Гуманизм у восточных славян (Украина и Белоруссия). — М., 1963. — С. 6—7.

ні, релігійна терпимість, розповсюдження знань, освіченість широких мас і т. ін.

Ідеї Реформації і раннього Просвітництва знаходять сприятливий ґрунт на Україні та набувають характерних для часу й обставин особливостей. Це насамперед відродження національної культури й формування ідей визвольної боротьби проти католицької експансії, ідеології соціального й національного визволення.

Таким чином, соціально-економічні зрушення, політичні й ідеологічні потреби суспільства, вплив європейської гуманістичної думки сприяли розгортанню культурно-освітнього руху на Україні, який за змістом (піднесення духовності й самосвідомості народу до рівня усвідомлення національного існування), за силою й наслідками увійшов в історію як культурно-національне відродження.

**Піднесення
суспільно-політичного
життя.
Братства**

Культурне піднесення на Україні значно посилюється в останній чверті XVI — на початку XVII ст. з поя-

вою братств — суспільних православних організацій міського населення. В той час, коли майже всі магнати, світські й духовні, а також більша частина шляхти покатоличились або прийняли унію, саме братства стають на захист національних, релігійних та культурних традицій і прав українського народу. До братств входили ремісники, купці, подекуди дрібне й середнє духовництво, шляхтичі, інтелігенція — учителі, письменники, вчені, митці та представники інших верств населення. Братства мали підтримку від найбідніших верств, для яких ідеї Реформації про обмеження влади церкви, про загальну рівність і братерство (в ранньохристиянському розумінні) були близькими і зрозумілими. Братства були демократичними організаціями. Всі питання братчики розв'язували спільно на загальних зборах. Вони мали свій суд і скарбницю. Братства захищали майнові, соціальні інтереси українського населення міст, намагалися обмежити економічну й духовну владу церкви, її втручання в громадське життя.

Найстарішим було Львівське братство (1439). Кількість братств швидко зростає в кінці XVI — на початку XVII ст., що було пов'язане з піднесенням народної боротьби, новою хвилею селянсько-козацьких повстань. Саме в цей час виникають Рогатинське, Острозьке, Галицьке, Кам'янець-Подільське, Кременецьке, Красноставське, Стратинське, Більське, Київське, Луцьке, Шаргородське, Неми-

рівське, Вінницьке та інші братства в містах і деяких селах¹.

Просвітницькі ідеї через братства розповсюджуються на Україні. Прогресивні сили, що гуртувались навколо братств, вступають у боротьбу проти ідеологів католицької церкви й тих православних магнатів, що зрадили вірі й звичаям свого народу, захищають ідеї свободи, рівності всіх перед богом і в суспільстві. Рішуче беруться за розвиток культури, вбачаючи в цьому запоруку визволення народу від соціального й національного гноблення.

Братства засновували друкарні, шпиталі, відкривали школи, забезпечували їх підручниками, утримували учителів та неімущих учнів. Підтримували зв'язки з культурними осередками України, а також Росії і Білорусії.

**Книгодрукування.
Видавнича справа**

Братства та окремі освітні діячі розгорнули на Україні книгодрукування, що сприяло швидкому розповсюдженню знань та прогресивних ідей.

Однією з перших була друкарня в Заблудові, у маєтку Григорія Ходкевича — українсько-білоруського магната, що походив з київського боярського роду. Заснували її мокви́тянин Іван Федоров та білорус Петро Мстиславець. Саме тут Іван Федоров зміг продовжити вельми потрібну всенародну справу, що так невдало розпочалася в Москві. Отримавши «немалу весь» від Ходкевича, видали друкарі «Учительне евангеліє» (1569), згодом — «Псалтир» і «Часослов».

Власне на українській землі першою стала друкарня, заснована в 1573 р. Іваном Федоровим у Львові. Тут було видано славнозвісний «Апостол» (1574). У 1575 р. Іван Федоров, який виявив себе неперевершеним знавцем друкарської справи, був запрошений князем Василем-Костянтином Острозьким до міста Острога. Саме тут з метою видання вітчизняної Біблії, як гадають деякі дослідники, і були згуртовані князем наукові й освітні діячі. В передмові до «Острозької біблії», яка вийшла в світ у 1581 р., князь Острозький зазначав, що він упродовж тривалого часу збирав копії Святого письма, посилаючи за ними вчених «в краї слов'янські, грецькі, італійські».

«Острозька біблія» — перше повне видання Біблії слов'янською мовою, плід тривалої і копіткої праці українських вчених. Вона швидко стала відомою на Україні, в Бі-

¹ Ісаєвич Я. Д. Братства та їх роль у розвитку української культури XVI—XVIII ст.— К., 1966.

лорусії і Росії, в зарубіжних країнах. «Острозька біблія» поповнила бібліотеку Оксфордського університету, її примірники мали шведський король Густав II Адольф, кардинал Берберіні, ряд відомих учених і культурних діячів.

Згодом в Острозькій друкарні були видані відомі полемічні праці Герасима Смотрицького, Василя Суразького, Христофора Філалета, деякі богословські, богослужебні книги та ін. Усього відомо 28 видань.

Діяли також братські друкарні у Львові, Луцьку, Новгороді-Сіверському, Києві, Чернігові, Дермані. Крім того, були друкарні, що належали окремим особам — Михайлу Сльозці, Арсенію Желиборському у Львові, єпископу Гедеону Балабану в Стратині й Крилосі, Тимофію Вербицькому й Спиридону Соболю в Києві та ін.

Значний внесок у видавничу справу зробили також мандрівні друкарні Павла Домжива Лютковича Телиці та Кирила-Транквіліона Ставровецького, які виконували замовлення шкіл, монастирів, окремих осіб.

Треба зазначити, що книгодрукування на Україні, його виникнення й спрямування були значною мірою зумовлені швидким зростанням мережі шкіл, гострою потребою в навчальних посібниках. Старі «Псалтирі» й «Часослови» уже не могли задовольнити зростаючих потреб. Ось чому основною турботою братств були підручники — букварі, граматики, словники. За деякими відомостями, тільки Львівська друкарня з 1585 по 1722 р. видала 34237 букварів, 500 граматик, 200 примірників «Про виховання чад»¹.

Слідом за «Апостолом» Іван Федоров видає у Львові «Буквар» (1574) для навчання дітей «слов'янської грамоти, читанню й початкам граматики». Він же видає «Буквар» в Острозі (1578), що являв собою посібник для паралельного вивчення слов'янської й грецької мов. Букварі Івана Федорова неодноразово перевидавались у різних варіантах і з доповненнями на Україні і в Білорусії, зокрема в друкарні Мамоничів у Вільно, а також — у друкарні Віленського братства в Єв'є. Основні принципи букварів Івана Федорова лягли в основу першого московського «Букваря» (1634), виданого Василем Бурцевим.

Братські друкарні видали також ряд граматик. Це «Грамматика доброглаголивого еллино-словенского языка», складена викладачами Львівської братської школи (1591), «Грамматика словенська» Лаврентія Зизанія (1596), «Грам-

¹ М е д ы н с к и й Е. Н. Братские школы Украины и Белоруссии в XVI—XVII вв. — М., 1954. — С. 52.

матіка славенскія» Мелетія Смотрицького (1619), Кременецька «Граматика» (1638). Граматики Зизанія й Смотрицького були найбільш вживаними в усіх слов'яномовних країнах.

Українські друкарні видавали також твори світського характеру — вірші, драми, перекладну й полемічну літературу. Твори Лаврентія Зизанія, Памви Беринди, Кирила-Транквіліона Ставровецького, Мелетія Смотрицького, Іова Борецького, Петра Могили, а згодом й інших авторів були відомі за межами України — в Росії, Білорусії, Закарпатті, Буковині, Молдавії, Валахії, Греції, у країнах південних слов'ян. Вони сприяли культурному єднанню слов'янських народів, згуртовували їх для боротьби з католицькою й мусульманською експансією.

Полемічна література

Особливе місце серед українських видань займала полемічна література, яка виникла в 80-і рр. XVI ст. у боротьбі з унією і католицизмом — ідеологічною зброєю польсько-шляхетської експансії.

Найяскравішими полемістами тієї доби були: Герасим Смотрицький, Василь Суразький, Клірик Острозький, Христофор Філалет, Іван Вишенський, Мелетій Смотрицький, Іов Борецький, Захарія Копистенський, Стефан та Лаврентій Зизанії та інші. Всі вони були люди високоосвічені, вчені.

Зусилля полемістів були спрямовані на захист православної церкви, її предковичних прав. Адже віра в тих умовах була заставою всього національного життя. І її захист — то був захист гідності народу, його прав на політичну, національну, а також соціальну свободу, бо українське громадянство, яке гуртувалось на захист своєї обездоленої церкви, підіймалось і на захист відібраних прав і свобод. Все це знайшло відображення в полемічній літературі. Так, виступаючи проти соціальних та ідейних основ католицизму, проти домагань римських пап на духовне й світське верховенство у всьому християнському світі, Христофор Філалет у своєму знаменитому «Апокрисисі» (1598) доводив, що воно не обгрунтоване Святим письмом: «Розуміння про єдиноначальство церкви їх милостей папезов римських а ні в євангелії, а ні в святих вчителів, а ні в історіях церковних фундаменту не має».

Полемісти поділяли реформаційні ідеї демократизації церкви, відстоювали соборне (колективне) світське управління справами церкви, закликали не зачудовуватись носіями церковних титулів, які «...крім шат, пихи й маєтностей

нічого не мають» і не про дух дбають, а про те, як краще «на сім світі воцаритися».

У полеміці з церковними магнатами визрівала гуманістично-демократична ідея суспільної рівності, рівності всіх людей від природи і перед богом. Палким прихильником її був Іван Вишенський, родом із Судової Вишні на Галичині (роки життя й смерті приблизно 1550—1621). Могутній талант публіциста він поклав на захист простої людини, утвердження ідей добра, справедливості й братерства. З гнівом картав він духовних магнатів: «Як же ви духовними та не тільки духовними, але й вірними зватись можете, коли брата свого з єдиної купелі хрещення... який народився з тієї ж таки, що й ви, благодаті, робите гіршим за себе, принижуете і ставите його за ніщо, хлопом на огуду прозиваючи, кожум'якою, сидельником, шевцем?... Питаю ото ж тебе, огуднику імені, чим ти ліпший від холопа? Чи ти не такий самий холоп, скажи мені? Чи ти не та ж матерія, глина, порошок, скажи мені? Чи ти не те ж саме тіло й кров? Чи ти не та сама жовч, харкотиння, слина і тлінь?»¹.

Надзвичайно високо цінували полемісти свободу віросповідання, вважаючи її найважливішою ознакою вільної людини. «Уміємо, з ласки божої, шанувати вольностей наших і найперша вольность — сумління!», — застерігав від насильницьких дій чужоземців Христофор Філалет. А Мелетій Смотрицький, звертаючись до короля, писав: «Краще вмерти, з божою допомогою, аніж богом даровану нам віру із серця нашого вирвати!»

Викриваючи злодіяства польських церковних і світських магнатів, полемісти не милували й своїх співвітчизників, які переметнулись до ворожого табору, втікли в унію, зрадили мову й віру, змінили громадянство. «Чи не ваші милості лихими справами розорили спершу віру... й розпустили в собі джерело похотей через прагнення здирства грошового й мирського достатку? — запитував Іван Вишенський. — Оголоднюєте й чините спраглими бідних підданих... їхній труд та піт кривавий, лежачи та сидячи, сміючись та граючи, пожираєте»².

Як бачимо, Вишенський виділяє в діях церковної верхівки явно соціальні мотиви. Про це пише також Мелетій Смотрицький, який за змаганнями католиків й уніатів з православними вбачає не просто теологічні суперечки, але й економічні та політичні домагання. «Ніхто не хоче ба-

¹ Вишенський І. Твори. — К., 1986. — С. 81.

² Там же. — С. 66.

чити,— писав він,— що відступники наші того прагнуть, аби Русі не залишилось на Русі»: «Примушувати народ руський змінити віру — це однаково, що знищити народ руський». Смотрицький закликав політиків не розпалювати ворожнечу в «своїй хаті» й не «нацьковувати народ руський проти польського, а народ польський — проти руського», бо це ніколи не приведе до зміцнення ні віри, ні держави.

Полемісти любили свою землю і свій народ. Тема патріотизму — одна з головних у їх численних творах. Пристрасно звучить заклик до народної свідомості: «Людьми бо є і, з ласки божої, людьми вільними,— нагадує Христофор Філалет,— і гідність свою захищати маємо». Ці ж мотиви звучать у «Ключі царства небесного» Герасима Смотрицького (1587): «Повстаньте, почувитеся, піднесіть очі душ ваших й подивітися з пильністю, як супротивник ваш, диявол, не спить і не тільки як лев рикаючи, шукає, кого б пожерти, але явне самі в пашеку йому різним способом многії впадають».

Таким чином, полемісти виявляли не лише сум і занепокоєння з приводу національної трагедії, але й закликали народ до пильності, до активної дії. Надію покладали на моральність і освіченість людей, вірність духовним ідеалам. Звертаючись до духовних наставників вустами православної церкви, М. Смотрицький закликав: «Стійте, не хитайтеся в дарованій вам від бога вірі... Будьте прикладом вірних у мові, в поведінці, в любові, в вірі, в чистоті. Пильнуйте читання, нагадуйте науку. Провозвіщайте слово, ...умовляйте, лайте, просіть з усією терпеливістю учитись науки, бороніть несильних, а безпорадних спрямовуйте»¹.

Один з найосвіченіших людей того часу, педагог, історик, полеміст Захарія Копистенський у своїй ґрунтовній праці «Палинодія, або книга оборони» (1622) з глибоким патріотичним почуттям говорив про свій народ, його героїчне минуле, про право його на вільне існування. Слідом за біблійським казанням вважав, що слов'яни походять від одного із синів Ноя, а саме — від Яфета, і так писав про них: «Той народ Яфетів широкий бардзо був і славен, для чого й слов'янським був названий... І завше той народ був несуміренний, і вольний, і незголодований, і ніхто не міг завоювати русів, і з ними рахувались як греки, так і римляни».

¹ Смотрицький М. Тренос або плач... // Яременко П. К. Мелетій Смотрицький. Життя і творчість.— К., 1986.— С. 26.

Автор розраховував, що книгу його читатимуть не лише ідейні противники, а й однодумці, а також широкі кола освічених людей і що слава й подвиги предків, мужність і самовідданість козацтва, про яке він писав з любов'ю й надією, будуть запалювати серця й підіймати народ на визвольну боротьбу.

Іноді заклик до визвольної боротьби в творах полемістів звучав майже відверто, як у «Треносі» Мелетія Смотрицького, де мати-церква звертається до своїх синів: «До тебе, славний руський народе... мовою своєю звертаюся! Питаю, чому на таку велику й нечувану кривду мовчите? Чому оббріхані не виправдовуєтесь? Чому ображені не протестуєте?... Повстаньте тоді, і вдруге прошу — повстаньте, сини мої, зі сну смертельного!... Струсіть порох наружи зі шат ваших на голови тих, котрі вас наклепами зганьбили! Заткніть їм гідною відповіддю уста, щоб більше не сміли на незаплямовану правду віри вашої говорити неправду».

Повага й довіра народу до письменників-полемістів були глибокими й незмінними. Їх книги читали в православних церквах, на зібраннях братств, у школах, бережно передавали один одному. А про «Тренос» Мелетія Смотрицького говорили як про книгу пророчу й святу і заповідали навіть хоронити себе з нею. Польсько-католицький уряд був занепокоєний силою впливу «Треносу». Сигізмунд III заборонив під загрозою штрафу в 5000 злотих продавати й купувати його, а ті примірники, що вже розійшлися, наказав спалити. Автору «Треносу» довелося переховуватись, а коректору видання, Логвину Карповичу з Вільни, відсидіти два роки у «смердючій в'язниці».

Полемічні твори мали величезний вплив на формування національної свідомості українців, на розгортання національно-визвольної боротьби. Вони були також визначним явищем української культури й по праву займають гідне місце серед літератур часів Відродження.

**Виникнення ідеї
залежності суспільного
розвитку від
поширення освіти**

Пробудження свідомості народу, потяг до знань, до осмислення свого існування й місця в поцейбічному світі розпочалися в умовах пану-

вання релігійного світогляду, що не могло не відбитися на характері освіченості, її конфесійній спрямованості. Відповіді на поставлені життям питання намагалися шукати християни в першу чергу в Біблії й інших церковних книгах: «Відати глибокості письма й таємниці догматів цер-

ковних хотять не тільки мужчизни, але й з білих голів (тобто жінок.— З. Х.) деякі»,— зауважував Герасим Смотрицький.

Виникла потреба перекладу Святого письма на національні мови. Так з'являються на Україні й у Білорусії перекладені на «просту мову» «Біблія» білоруса Симона Будного (1564), «Євангеліє» також білоруса Василя Тяпинського (70-і рр. XVI ст.), «Новий Заповіт» Валентина Негалевського із села Хорошева на Волині (1581). Найбільш характерною пам'яткою такого роду на Україні є «Пересопницьке євангеліє», «...зложене Михайлом Василевичем, сином протопопа Синицького, накладом княгині Заславської» (1556—1561) *. Ці переклади були непоодинокі. Відомі й інші «Учительні євангелія», більш або менш вдало перекладені на «просту мову».

Історія стверджує, що кожне відродження, яке має в основі своїй утвердження національної гідності, неминуче пов'язане з піднесенням інтересу до національної мови. Приступаючи до перекладу Євангелія, Тяпинський висловлював у передмові до нього гіркий жаль з приводу занедбання рідної мови, незнання її, що значною мірою спричинило і занепад шкільної освіти.

Поступово старі конфесійні освітні канони поступаються місцем ідеям Просвітництва про необхідність розповсюдження знань серед народу, про світський характер освіти. Саме в поширенні освіти, науки, ідей добра і справедливості просвітники вбачали шлях до економічного, соціального й правового становлення справедливого суспільства. Тим часом життя ставило свої вимоги.

Пожвавлення економічного розвитку, загострення політичної та ідеологічної боротьби, культурне й громадське життя вимагали освічених людей — вчених, педагогів, письменників, філософів, промовців, тобто розвитку національної освіти, школи.

Ідея залежності суспільного розвитку від поширення освіти завойовує визнання. Її обґрунтовували відомі вчені, культурні й суспільні діячі України: Герасим Смотрицький, Дем'ян Наливайко, Іов Борецький, Стефан та Лаврентій Зизанії, Захарія Копистенський, Мелетій Смотрицький, Памво Беринда та їх продовжувачі — Касіян Сакович, Петро Могила, Сильвестр Косов, Інокентій Гізель та багато інших просвітників України. На їх думку, не за родовитістю, багатством і навіть не за побожністю мусить ціну-

* В свій час передане Іваном Мазепою Переяславському монастирю.

ватися людина, а за освіченість й особливо вихованість. «Не з натури, а з цвічення гідність»,— писав Дем'ян Наливайко, один із культурних діячів Острога.

Відомий вчений, педагог, громадський, а згодом і церковний діяч Іов Борецький вважав, що саме церква та ще магнати, які всю свою увагу лише їй приділяли, винні в тому, що освіта й наука занедбані. «Занадто й великим коштом церков й монастирів намурували,— писав Борецький,— й маєтностями опатрили, золотом, сріблом, перлами й дорогими каміннями церкви приоздобили... лише того, що було найпотрібнішим, шкіл посполитих, не фундували... І так то много зашкодило панству руському вельми, же не могли шкіл і наук посполитих розширяти і оних не фундовано, бо коли б науки мали, тоді б з незнанням і глупством своїм не дійшли до такої погибелі»¹.

Ця думка набуває значного поширення серед громадськості. Так, автор збірника «Про виховання чад» (1608) висловлював думку про те, що освіченість не тільки впливає на формування особистості, тобто з людини людину робить, але й визначає її місце в суспільстві, забезпечує процвітання самого суспільства. Палким прихильником поширення знань серед народу був професор Київської братської школи Касіян Сакович. У передмові до свого підручника філософії (1620) він писав: «В наш час у деяких місцях більше потрібні школи, ніж численні церкви без єдиної школи. Адже буває, що в одному місці є десять чи п'ятнадцять церков, а школи немає жодної. Звідки ж будуть виходити добрі читачі, письменники, співаки а потім і просвітери, якщо не буде шкіл?»².

Так визріває думка про суспільне значення освіти, а звідси й про необхідність розвитку національної школи, яка б відповідала вимогам часу. Особливої ваги вона набуває у зв'язку із загрозою національному життю України, загрозою покатоличення й спольщення її народу.

Розвиток шкільної освіти Розвиток шкільної освіти на Україні наприкінці XVI—на початку XVII ст. ґрунтувався на досягненнях шкільництва попередніх часів, починаючи з Київської Русі. Матеріали, що збереглися, свідчать, що, незважаючи на склад-

¹ Цит. за: Возняк М. Письменницька діяльність Івана Борецького на Волині і у Львові.— Львів, 1954.— С. 43.

² Сакович Калліст. Арістотелівські проблеми, або питання про природу людини.— Краків, 1620 // Пам'ятники братських шкіл на Україні.— К., 1988.— С. 339.

ність історичних умов, шкільна освіта не була зовсім за-
недбана.

В XIII—XV ст. школи існували на Волині, в Києві, Львові й інших місцях. Розміщувались вони здебільшого при церквах й монастирях. Дітей навчали грамоті, читанню й письму старослов'янською мовою, початкам арифметики, молитвам, співу. Вчителями в таких школах були спеціально підготовлені дяки (їх ще називали «граматиками» або «книжниками»). В другій половині XV ст. у Києві була навіть школа підвищеного типу, заснована купцями-генуезцями із зруйнованої турками Феодосії.

З часом кількість шкіл збільшується. В другій половині XVI ст. школи були в Красноставі, Львові, Стрії, Рівно, Кременці, на Житомирщині, в Зблудові, Володимирі. Серед них були і дяківські, й звичайні міські із світськими викладачами. Були школи майже при всіх великих монастирях: Михайлівському Золотоверхому в Києві, де в 1563 р. «дяк Василь готувався в науці у священники», при Унівському, Холмському й Зимненському монастирях. У 1596 р. при Пересопницькому монастирі школу фундувала княгиня Чарторийська, в містечку Четвертині (Волинь) школа була створена на кошти шляхтича Захарії Четвертинського і т. ін. Були школи також на Закарпатті — в Ужгороді та в селах Пороч й Копаня; на Запорожжі, де козаків навчали грамоті «монахи київських монастирів», та в інших місцях. Школи були майже у всіх містах, містечках і в ряді сіл. Крім міських, церковних й монастирських, були ще й домові школи. Всі вони виконували певну роль у розвитку й поширенні освіти на Україні.

Але поступово, з плином часу і зміною суспільно-економічних та політичних обставин такі школи перестали задовольняти потреби українського суспільства. З поширенням реформаційного руху на Україні в другій половині XVI ст. з'являються протестантські школи. В таких містах, як Гоша, Белз, Львів, Берестечко, Хмельник, діяли школи соціанські, лютеранські, кальвіністські, в основному початкові й подекуди — середні. В середніх вивчали латинську, слов'янську, давньоєврейську мови, математику, діалектику. Реформаційними за характером були також школи вірменських братств у Львові, Кам'янці-Подільському, Снятині, Язоловці, Кутах, де також вивчали граматику, риторику, музику, обов'язково — вірменську мову тощо. Після прийняття Берестейської унії на Україні Василянський орден починає засновувати й уніатські школи. Такі школи були в Шаргороді, Володимирі та інших містах.

Найбільш численними серед неправославних шкіл були католицькі. Вони поширювались Орденом Ісуса, що з'явився в Польщі в середині XVI ст., і були майже в усіх значних містах — Ярославі, Львові, Луцьку, Острозі, Кам'янці-Подільському, Новгороді-Сіверському, Перемишлі, Барі, Вінниці, Фастові та ін. Добре організовані, з підвищеною європейською програмою навчання, пишними диспутами й театральними виставами, католицькі школи й колегії швидко здобували прихильників. Двері їх були відкриті й для української православної молоді. Оскільки ж отці-єзуїти за головну мету мали поширення католицизму, виховання вірних синів римської курії (і з успіхом це робили), то українці в католицьких школах «за науками й віри набували», й самі згодом ревно сприяли насадженню католицизму в ріднім краї.

Таким чином, на Україні діяли різні за рівнем викладання й конфесійною приналежністю школи. Вони відіграли певну роль у поширенні й організації освіти. Але іновірні школи, особливо уніатські й католицькі, не сприяли патріотичному вихованню молоді, а отже, вирішенню національних проблем. Занепокоєні становищем, що склалося, культурно-освітні діячі України активно взялися за організацію вітчизняних шкіл, які б, не втрачаючи національної основи, за змістом і рівнем навчання не поступалися б польським і європейським, тобто відповідали потребам часу.

Острозька школа

У 1576 р. в Острозі, старовинному культурному центрі Волині, виник культурно-освітній осередок, до якого входили письменники, вчені, знавці книговидавничої справи, освітні діячі. Його засновником був князь Василь-Костянтин Костянтинівич Острозький, воєвода Київський, представник старовинного київського князівського православної роду. Людина патріотичних переконань, він у своєму маєтку згуртував з однодумців учене товариство. Мета полягала у відродженні й розвитку духовної культури й освіти, вихованні свідомих захисників національних інтересів вітчизни в умовах наступу католицизму й унії.

До острозького культурного осередку входило видавництво, очолюване І. Федоровим, науково-літературний гурток і школа, що була заснована не пізніше 1578 р. Вона поклала початок новому етапові в розвитку шкільної освіти на Україні. Тут були поєднані старі українські й греко-візантійські традиції з надбаннями нової європейської шкільної освіти. Велика увага приділялася слов'янській і

грецькій мовам. Але впроваджувалися також латинська мова й програма так званих «семи вільних наук» (або «вишолених наук»): граматики, риторики, діалектики, арифметики, геометрії, астрономії і музики. Школа поєднувала початкову й середню освіту з елементами вищої. За характером навчання вона започаткувала «слов'яно-греко-латинський» тип шкіл на Україні.

Першим ректором школи був Герасим Данилович Смотрицький (30-і рр. XVI ст. — приблизно 1594) — знавець мов, літератури, автор віршів, письменник. Його твори започаткували полемічну літературу. «Великий свого часу в руськім народі муж», — так писав згодом про нього не менш відомий його син Максим Смотрицький. Народився Герасим Смотрицький в селі Смотрич на Поділлі в сім'ї дрібного шляхтича. Очевидно, отримав добру домашню освіту. Працював якийсь час писарем у Кам'янці. Запрошений князем Острозьким, очолив гурток учених, що готував до видання «Острозьку біблію», був головним її перекладачем і редактором. Одночасно викладав у школі й був її ректором.

Ректорську посаду Острозької школи (в 1594 р.) займав також Кирило Лукарис, грек за походженням. Отримав блискучу освіту в Падуї і Венеції, був добрим викладачем і вихователем. Максим Смотрицький, який навчався у цей час в Острозі, вважав себе учнем Лукариса. Кирило Лукарис був непримиренним борцем проти унії й католицизму, за що невдовзі під надуманим звинуваченням був висланий польськими властями за межі Речі Посполитої. Повернувшись на Батьківщину, став Константинопольським патріархом. Постійно підтримував зв'язки з братськими школами, культурними й освітніми діячами України.

Викладачем школи в Острозі був іван Княгиницький, відомий вчений і церковний діяч. Згодом, повернувшись з Афону, працював у Дерманській друкарні. Заснував Манявський скит, що став форпостом боротьби з католицизмом і уніатством в Галичині. Вчителював у школі також острозький священник Дем'ян Наливайко — письменник, редактор православних видань, автор українських віршів, активний учасник козацького повстання під проводом свого брата Северина Наливайка. Відомий також викладач «священник Василій», автор богословських трактатів. Очевидно, всі вони, як і Герасим Смотрицький, навчали слов'янської мови. Про рівень її викладання й вивчення свідчать кваліфіковані переклади з грецької на слов'янську, які виконувалися вченими Острога, а також підготовлена ними перша «Грамматика словенська», що була «...видана для науече-

нія з славного града Острога» в 1586 р. у віленській друкарні Мамоничів.

Грецькій мові в школі навчали Кирило Лукарис, Никифор Парасхес, Кирило Москопул й інші греки за походженням (як говорили тоді, «не новина бути грекам в Острозі»). Никифор був високоосвіченою людиною, викладав у Падуанському університеті. Відмовившись від запрошення до Замойської академії, приїхав до Острога. Звинувачений в шпигунстві, був замордований у польській в'язниці за гарячі аргументовані виступи проти унії на Берестейському соборі.

Напевно, в Острозькій школі викладалися (не лише були запрограмовані) поетика й риторика. Про це дає підставу говорити те, що викладачі Герасим Смотрицький, Данило Наливайко та Андрій Римша були авторами віршованих творів.

Білорус Андрій Римша і поляк Ян Лясота (Ян Лятош) викладали також астрономію й математику, тобто навчали учнів «нумерації, чотирьом діям арифметики, правилам вирішення задач» і т. ін. Астрономія (в той час більше астрологія) розглядалась як практична, прикладна дисципліна для складання на основі руху небесних світил пасхалій, астрологічних передбачень тощо.

Таким чином, предмети, які викладалися в Острозькій школі, дають підставу вважати, що вона не лише започаткувала новий тип шкіл — слов'яно-греко-латинських, але й зробила перші кроки до вищої освіти. Недаремно сучасники називали її і школою, і колегією, і академією.

Острозька школа виховала ряд відомих діячів того часу. Це Максим (Мелетій) та Степан Смотрицькі, сини ректора Герасима Смотрицького. Мелетій з часом став відомим ученим-філологом, публіцистом, письменником, церковним діячем. Степан залишився священником в Острозі, але працював одночасно й на ниві освіти. Навчався у школі й Гавриїл Дорофеевич, згодом викладач Львівської школи й активний діяч осередку київських учених при Києво-Печерській лаврі. Вихованцем школи був також Петро Конашевич Сагайдачний — славнозвісний полководець і політик.

Процвітання Острозької школи значною мірою прислужилися не лише її викладачі, але й ті просвітники, що гуртувались у науково-освітньому осередку. До них, крім уже названих, належали талановиті письменники-полемісти Христофор Філает (Мартин Бронівський), автор «Апокрисису», Клірик Острозький (існує припущення, що під цим

ім'ям виступав другий брат Северина Наливайка — Гнат Наливайко або Іов Борецький), Василь Суразький (Василь Малюшицький), а також Тимофій Аннич, Тимофій Михайлович, греки Діонісій Палеолог, Кирило Москопул, росіянин Іван Федоров та ін. До Острога приїздив і працював тут певний час полеміст-просвітитель Іван Вишенський. Відомий український письменник Захарія Копистенський писав, що серед учених острозького гуртка були «оратори, рівні Демосфенові, найдовалися і доктори славнії, грецькій, слов'янській і латинській мовам навчені. Найдовалися й математики, й астрономи».

Усі вони гідно працювали на ниві української культури й освіти. Започаткували українську полемічну літературу. Видали прекрасну «Острозьку біблію», федорівський «Буквар» та інші посібники. В Острозі було започатковане українське віршування, розпочалася робота по захисту й відродженню національних мов — слов'янської та української, виплекана перша на Україні школа, що відповідала потребам культурного й суспільного розвитку. Все це сприяло прискоренню розв'язання головного історичного завдання часу — розгортанню національно-визвольного руху.

Діяльність Острозького культурного осередку схвально сприймалась українською громадою. Але без князя Острозького, який помер у 1608 р., осередок поступово занепадав. Не підтримали його й сини князя, що покатоличились. А внучка князя Анна-Алоїза Ходкевич, фанатично вихована єзуїтами, остаточно зашкодила школі, підтримавши діяльність в Острозі єзуїтського колегіуму, відкритого в 1624 р. І навіть на доказ вірності католицькій церкві перенесла останки давно померлого діда до католицького костюлу.

Братські школи Нову сторінку в історію вітчизняної освіти вписали братські школи. Під тиском прогресивних кіл України і Білорусії король Стефан Баторій декретом 1584 р. дозволив віленським міщанам утримувати школи. З 1585 р. це право поширюється на всі православні братства Великого князівства Литовського й Галичини. Першою школою, що виникла після цього декрету, була Віленська, заснована православними білоруськими міщанами. В 1586 р. діячі Львівського братства відкрили першу на Україні братську школу. Наприкінці XVI — на початку XVII ст. кількість братських шкіл швидко зростає. Вони виникли також у Рогатині, Городку, Перемишлі, Луцьку, Вінниці, Немирові,

Кам'янці-Подільському, Кременці, Києві та інших містах і деяких селах. Усього — близько 30 шкіл¹.

Виникнення широкої мережі братських шкіл на Україні в зазначений період було результатом загального культурного відродження, зростання потягу народу до освіти, науки, знань, свідченням проникнення просвітницьких ідей у суспільне й культурне життя.

Братські школи були народними, бо засновані самим народом, що усвідомив життєву необхідність освіти й виховання своєї молоді на високих моральних і національних принципах. Вони відрізнялися від решти шкіл насамперед демократичністю внутрішніх засад. У братських школах мали право навчатись діти всіх станів, а також сироти. Утримувалися школи на кошти братств, допомагали й батьки, чиї діти відвідували школу. Бідні й сироти навчалися безкоштовно.

Братства організовували так звані училищні монастирі, головними обов'язками яких були: «...шкільного загального ученія... розпространеніє, милости потребуєчих учнів... прокормленіє і друкарських книжних посудів... сохрненіє». Монастирські прибутки від церков, огорodів, різного рукоділля, внески громадян при вступі до братства, їх щорічні внески (до 6 грошей), різні пожертвування йшли на будівництво, утримування учителів і бідних учнів, на хворих, похорони тощо.

Братчики сповідували принципи рівності й братерства. Бідність не була підставою зневажливого ставлення до школярів. «Багатії над убогими в школі нічим вищим не можуть бути, — стверджували шкільні статuti, — лише самою наукою, плоттю ж рівні всі». Вчителі зобов'язувалися «...навчати й любити всіх дітей однаково, як синів багатих, так і сиріт убогих і тих, котрі ходять по вулицях, просячи милостиню».

Перш ніж укласти з школою угоду, батьки віддавали сина до школи лише на три дні. За цей час і батьки, й учень знайомились із змістом навчання, умовами й правилами школи. Якщо погоджувалися, приходили зі свідками, платили чотири гроші й записували сина до великого шкільного реєстру. Так закріплювалася громадянська відповідальність батьків за навчання дітей. Віднині вони повинні були не перешкоджати, а сприяти йому.

¹ Ісаєвич Я. Д. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI—XVII ст. — К., 1966. — С. 138.

Братства старанно добирали викладачів. За вимогами шкільних статутів учитель мусив бути зразком для своїх вихованців: «...благочестивим, розсудливим, смиренномудрим, лагідним, витриманим, не п'яницею, не блудником, не злостивим, не заздрісним, не сміхотворцем, не лихословом, не чародійником, не базікою, не посібником ересей. Турботливо навчати дітей корисним наукам... і в усьому являти собою взірець благих справ».

Учні приходили до школи на 9 годину ранку. Якщо підручників не було, учитель старанно диктував уроки, малечі записував до зошитів. У суботу було загальне повторення пройденого. В обов'язки вчителя входило не лише навчання учнів і ведення з ними виховних бесід у школі, але й спостереження за їх поведінкою поза школою. Увага вихованню приділялася надзвичайно велика: і загальноморальним правилам, і побожності, й національній свідомості. У молоді виховувався патріотизм, повага до свого народу, вітчизняної історії, мови, культури, віри батьків. Тобто за задумом фундаторів братські школи мусили протистояти духовній асиміляції молоді.

Головна увага в братських школах приділялася вивченню слов'янської та української книжної мов. До цього спонукали значною мірою обставини, що склалися. Ведучи наступ на українську культуру, ідеологи католицизму важливе місце надавали мові. Так, один із войовничих проповідників унії, ректор Віленської єзуїтської академії Петро Скарга в трактаті «Про єдність церкви божої під єдиним пастирем» (1577) доводив, що українська культура не має майбутнього, бо ґрунтується на слов'янській мові, яка «не має ні правил, ні граматик», що «не було ще й не буде жодної академії чи колегії, де б теологію, філософію й інші вільні науки вивчали і розуміли на іншій (тобто не латинській) мові» і що істинні науку і культуру українці, як і білоруси, отримують лише з допомогою латині, тобто в католицьких школах. Виходило, що слов'яни мусять зректися мови, що символізувала народ, його минуле й майбутнє.

В цих умовах культурно-освітні діячі України стають на захист слов'янської, або, як іще її називали, слов'яно-руської мови. Вона стає не лише предметом полеміки й засобом політики, але й повертається до життя. Вчені беруться за відродження слов'янської мови як мови освіти, науки й релігійних відправ, як частини культурної традиції народу, як мови предків, що єднала всіх слов'ян. Відомий письменник-полеміст Захарія Копистенський, говорячи про велич слов'янської мови, називав її «знаменитою і славною» й

окреслював кордони її використання: «...від Заходу Білого моря і Венеціанських й Римських кордонів ся дотикає, а від полудня з Грецією в сусідстві і братстві живе; на всхід сонця над Чорним морем до Персії притягається, а біля Льодовитого моря ся опирає».

Необхідність вивчення слов'янської мови підкреслювалась у шкільних статутах. Вчені взялися складати численні букварі, граматики, лексикони, а також друкувати «Часослови» й «Анфологіони», що використовувались у школах як посібники. За короткий час вийшли в світ науково обгрунтовані посібники. Це острозька «Грамматика словенська» (1586), львівська слов'яно-грецька «Грамматика доброглаголивого еллино-словенского языка» (1591), «Грамматика словенська» Лаврентія Зизанія (1596), «Грамматика славенския правильное синтагма» Мелетія Смотрицького (1619), «Лексикон словенороський» Памви Беринди (1627).

Одночасно поряд із слов'янською прокладає собі шлях «проста мова», або українська книжна, що формувалась на основі слов'янської та української і білоруської розмовних мов. «Проста мова» також залучалась учителями братських шкіл, як і іншими культурними й освітніми діячами, до літературного й наукового вжитку, до надбань національної культури.

За традицією велика увага приділялася в братських школах грецькій мові. Вплив греко-візантійської традиції на українську культуру був значний. Вчителі з Греції допомагали становленню української освіти. Грецька мова сприяла засвоєнню античної спадщини, вивченню християнських богословських джерел і перекладу їх на слов'янську мову, підтриманню тісних зв'язків із східною церковною ієрархією.

Не просто прокладала собі шлях в українських школах латинська мова. З нею в багатьох сучасників асоціювалися процес покатоличення українців і занепад православної культури й релігії. Так, відомий борець проти унії та католицизму Іван Вишенський закликав «не бігати за латиною і вченням їх», бо, щоб залишатися послідовниками віри праотців, сповна достатньо Святого письма й церковнослов'янської мови.

Але час поставив вимоги: без знання латинської мови неможливі були культурне спілкування із західноєвропейськими народами, прилучення до сучасної європейської культури й науки. Латинь на той час в Європі була мовою вчених, філософів і поетів, мовою викладання в університетах й міжнародного спілкування. Та й полемісти для

ідеологічних змагань повинні були володіти мовою супротивників. Вивчалась у школах також польська мова як необхідна для державних і культурних стосунків з Польщею. Так слов'яно-грецькі школи за напрямком навчання поступово стають слов'яно-греко-латинськими, тобто школами, в яких вивчали зазначені мови й оволодівали програмою «семи вільних наук». Такі програми були характерні для польських і європейських середніх шкіл.

**Львівська
братська школа**

Визначних успіхів серед братських шкіл досягла Львівська братська школа. Вона була заснована в 1586 р. активними членами братства Юрієм Рогатинцем та Дмитром Красовським разом з культурно-освітніми діячами Стефаном та Лаврентієм Зизаніями. Від започаткування школа мала матеріальну й політичну підтримку не лише сильного Львівського братства, але й таких впливових людей, як князь В.-К. Острозький, молдавський господар Ієремія Могила, гетьман Війська Запорозького Петро Конашевич Сагайдачний.

Першим ректором Львівської школи був Арсеній Елласонський (із Фесалії). Саме під його керівництвом у 1591 р. була складена й видана у львівській братській друкарні «Грамматика доброглаголивого еллино-словенского языка», що є свідченням високого рівня викладання грецької і слов'янської мов у львівській школі. Ректорську посаду після Елласонського займав у 1588—1592 рр. Стефан Зизаній. Він також викладав у школі, як і його брат Лаврентій Зизаній, що був, за свідченням З. Копистенського, «першим серед дидаскалів». Брати Стефан і Лаврентій Зизанії внесли значний вклад у становлення і розвиток не лише львівської школи, але й всієї національної освіти України того часу.

Народилися Зизанії у небагатій міщанській сім'ї у містечку Потелич на Галичині. Стефан відомий не лише як педагог, але й автор численних праць, палкий полеміст і проповідник, що «ересю своєю ще нечуваною Русь поблазнив». Так писав про нього в гніві уніат Іпатій Потій і обурювався, що «його книгам баламутним лепій, ніж Євангелію вірять». Справді, твори Стефана Зизанія, спрямовані проти національного й релігійного гніту, проти духівництва і католицького, і православного, яке дбало лише про свої інтереси, користувалися великою популярністю.

Унікаючи переслідувань з боку церковних ієрархів, Стефан Зизаній мусив покинути Львів. У 1593 р. він очолив Віленську братську школу й проповідував у церкві брат-

ства. Але змушений був залишити й Вільно. Невдовзі був убитий. Самовіддана боротьба Зизанія за віру, культуру, національні права українського народу стали прикладом для багатьох його сучасників. Саме йому були присвячені вірші відомого вченого й поета Памви Беринди «На Стефана первомученика», де возвеличувалася його діяльність на захист інтересів народу.

Брат Стефана Лаврентій Зизаній — учений, перекладач, «муж еллінських і слов'янських мов вправний дидакал» — працював у Львівській, Берестейській, Віленській і Київській школах. Викладав грецьку й слов'янську мови. Був також домашнім вчителем сина князя Соломирецького — Богдана у Баркулабові (біля Мінська) й сина князя Острозького — Олександра в місті Ярославі. Вірив у науку як засіб перебудови суспільства. В передмові до своєї «Грамматики словенської» (1596 р.) закликав сучасників відкривати школи, вивчати науки, розвивати просвітництво й культуру. Особливого значення надавав мовам — слов'янській, а також українській та білоруській, якими писав свої твори. «За науку міцно ся тримаймо, — писав він, — і один другого добродійною працею переходьмо».

Гуманістичні погляди Лаврентія Зизанія дістали відображення також у проповіді на смерть княгині Софії Чарторийської. Вона була прогресивною людиною свого часу, допомагала культурно-освітнім діячам. У проповіді Лаврентій говорив, що життя швидкоплинне, тому треба любити його, не лише насолоджуватись ним, як закликав Епікур, а поспішати робити добрі справи для людей, берегти віру, звичаї, бо «віра без діла, а також діло без віри — єдине без другого нічого не варті».

Лаврентій Зизаній працював кілька років у Києві на запрошення Єлисея Плетенецького в осередку вчених при друкарні Києво-Печерської Лаври, викладав у Київській братській школі. Помер не раніше 1634 р.

Викладали у Львівській братській школі й такі відомі педагоги й вчені, як Кирило-Транквіліон Ставровецький, Іов Борецький, Памво Беринда, Захарія Копистенський, Ісайя Копинський, Гавриїл Дорофеевич та ін. Львівська школа допомагала іншим братським школам України та Білорусії, надсилаючи учителів, підручники. Учителі зі Львова викладали в Рогатині, Стрії, Перемишлі, Вільно та інших містах. Засади організації Львівської братської школи, її програма були викладені в статуті «Порядок шкільний» (1586).

За статутом це була школа «наук християнських грецьких і слов'янських дітям вашим всім», тобто була всестановою школою, заснованою на старих вітчизняних і греко-слов'янських традиціях. Але в програму навчання входили також латинь і відомі уже «сім вільних наук». Саме Львівська братська школа слідом за Острозькою започаткувала тип шкіл «греко-слов'яно-латинських».

В школі були нижчі й середні класи. В нижчих навчали дітей «слів пізнавати й складати, читати і напам'ять багатьох речей учити», а також, «читаючи, викладати, розсуджати й розуміти». Далі діти вивчали граматику, риторику, діалектику, «лічбу і рахування», астрономію, тобто «пасхалії та місячний рух» й церковний спів.

Такі викладачі, як Памво Беринда, Гавриїл Дорофеевич, Кирило-Транквіліон Ставровецький, віршували, що дає підстави вважати про викладання в школі поезії.

У бібліотеці Львівського братства були твори Платона, Арістотеля, а також збірки римських поетів Вергілія, Овідія, Ціцерона, що свідчить про розвиток гуманітарних знань у Львівській школі.

Рівень навчання, активна боротьба за утвердження вітчизняної освіти й культури, демократичність статуту Львівської школи стали взірцем для інших братських шкіл України і Білорусії. Вони мали тісний зв'язок із суспільно-політичним життям народу. Педагоги й наставники виховували своїх учнів гідними синами вітчизни, захисниками духовної культури українського народу, прищеплювали молоді любов до рідного краю, мови, культури, вважаючи ці почуття головними ознаками гідності людини, її честі, совісті, національної свідомості.

Водночас, що було важливо для перспектив розвитку української культури, школи не цурались європейських освітніх і культурних надбань. Це допомогло підняти вітчизняну освіту на вищий щабель і спрямувати її на користь національним інтересам.

Звичайно, не всі братські школи досягли належного рівня. Деякі, не отримавши матеріальної підтримки від місцевих можновладців, які залишились прихильниками старої освіти, поступово занепадали. Але головною перешкодою було те, що офіційні кола Речі Посполитої вбачали в братських школах серйозну перешкоду своїм експансіоністським устремлінням, вважали їх джерелом «схизми» й назріваючого протесту.

Львівська школа також не витримала нерівної боротьби з єпископом Гедеоном Балабаном та католицьким духів-

ництвом і врешті-решт занепала в 20-х рр. XVII ст. Школа Луцького братства постійно зазнавала нападів з боку фанатично настроєної молоді католицької колегії за мовчазної згоди, а то й прямого потурання отців-єзуїтів. Так було в 1627 і 1634 рр., коли студенти-католики «з палицями, шаблями й камінням розігнали хлопців з училища, побили учителя Петра Босинського» і всіх, хто їм попадався, «били й мучили». Після цього Луцька братська школа припинила існування і перейшла до рук уніатів.

Але справу свою братські школи зробили. Дбаючи про всебічну освіту своїх вихованців, вони намагалися охопити нею якомога більше населення, не лише навчали й виховували молодь, але й формували саме розуміння користі освіти. Завдяки старанням братських шкіл, освітніх діячів — письменників, учених, книговидавців, а також підтримці широких кіл громадськості пробуджується й зростає інтерес українців до знань, науки, культурних надбань. «Минають часи грубої простоти,— писав Захарія Копистенський,— і світло науки сходить на Україні».

У першій половині XVII ст. населення України майже все було писемним і освіченим. Це відзначали й іноземці, які побували в той час на Україні. Так, Павло Алеппський (із сірійського міста Алеппо), що супроводжував антіохійського патріарха Макарія до Росії й двічі, в 1654 і 1657 рр., побував на Україні, писав у своїх спогадах: «Починаючи з цього міста (Рашкова) і по всій землі руських ми помітили прекрасну рису, що викликала наше здивування: всі вони, за винятком небагатьох, навіть більшість їх жінок і дочок, уміють читати і знають порядок церковних служб і церковні співи». І далі: «В землі козаків... дітей більше, ніж трави, і всі уміють читати, навіть сироти». Відвідавши Вознесенський Київський монастир, Алеппський був вражений тим, що більшість його ченців «вміли не лише читати, але й були обізнані з філософією, логікою й писали твори».

Отже, культурно-освітній рух, і зокрема поширення шкільництва, відіграли важливу роль у культурно-національному відродженні України, формуванні самосвідомості народу, зміцненні його волі до національного визволення, незалежності.

**Перенесення центру
культурного життя
до Києва**

З укоріненням польського панства на українських землях все більше зазнавали розорення й занепадали православні культурні осередки. Особливо посилилися насильницькі дії чужинців при уніатському митрополитові Потії, що «нищив православних, як тільки

міг». Були відібрані у православних церкви, розорені братства й школи на території Литви і Білорусії — в Бересті й Вільно, на Побужжі й у Холмщині. У Львові й Перемишлі (Галичина) ще залишалися православні владика, але протистояти утискам було все тяжче. В цих умовах українська православна інтелігенція, особливо із західноукраїнських земель, змушена була шукати притулку й захисту в надійному місці. Ним виявився Київ.

Київ протягом віків відігравав важливу роль в історії українського народу. Ні варварська навала монголо-татар, які перетворили місто в руїну, ні грабіжницькі набіги турецько-татарських орд, ні князівські міжусобиці, що часто супроводжувалися знищенням культурних цінностей Києва, не могли замулити його життєдайних витоків. Кияни відроджували своє місто, знову й знову повертали йому значення економічного, політичного й культурного центру.

Історична традиція міста як древньої столиці Київської Русі, його архітектурні споруди й пам'ятні місця — свідки героїчного минулого. Народні пісні й перекази, що передавалися із покоління в покоління, сприяли збереженню в пам'яті народу уявлення про Київ як про місто-столицю. А його постійні зв'язки з різними містами і землями України відігравали важливу роль у формуванні відчуття національної єдності всього українського народу в його національно-культурному відродженні й об'єднанні в єдину державу.

Наприкінці XVI — на початку XVII ст. у Києві проживало приблизно 15 тис. чоловік. Це були здебільшого ремісники, дрібна шляхта, торговці, а також селяни.

Дедалі більшої ваги в житті міста починає набувати козацтво, вплив якого міцнішає і поширюється на всю Подніпровську Україну. Все рішучіше козаки стають на захист громадських і релігійних прав народу. Так, попереджений козацьким гетьманом Тискиневичем, змушений був припинити утиски православних у Києві уніатський митрополит Рутський. А коли грецький митрополит Неофіт під опікою козаків висвячував у 1612 р. кілька священників православної церкви, ні королівський уряд, ні Потій не відважилися цього заборонити козакам і міщанам.

Козацтво заявляє про себе не лише як військова, але й політична сила. Особливої ваги українське козацтво набуває після блискучих воєнних походів проти Туреччини й Кримського ханства, які руйнівними навалами, грабунками, а найпаче захопленням тисяч бранців знекровлювали

Україну та загрожували державам Західної Європи. Очоловав козацтво в ті часи Петро Конашевич Сагайдачний (р. н. невід. — 1622). Народився він у селі Кульчиці поблизу Самбора в сім'ї українського шляхтича Конона (Конаша) Сагайдачного із Підгір'я Червоноруського. Освіту здобув у Острозькій школі. Уже в ті часи Сагайдачний проявив себе як прихильник національно-визвольного руху на Україні. Він пише твір «Пояснення про унію», зміст і публіцистичність якого дали підставу одному із високоосвічених людей того часу, литовському канцлеру Льву Сапегі назвати його «предрагоцінним» (твір не дійшов до нашого часу).

Якийсь час Сагайдачний був домашнім учителем у родині київського судді Актака. Наприкінці XVI ст. він з'являється на Запорозжі, де невдовзі за безмежну хоробрість, мудрість і військовий хист його обирають кошовим. Під проводом Сагайдачного здійснювали свої знамениті походи козаки «землею і водою» проти Туреччини й Кримського ханства.

У 1607 р. впали під тиском козацького війська Очаків і Перекоп. Через два роки зненацька з'явилися козаки на бережжі Туреччини, підпалили передмістя Стамбула. В 1613 р. двічі козацькі чайки виходили в море, атакували кілька берегових фортець, а повертаючись, отримали блискучу перемогу на річці Самарі, притоці Дніпра, над величезною ордою татарською, що вдерлась на Україну, коли козаки «по морю гуляли». У 1614 р. Сагайдачний здійснив напад на «місто закоханих» — квітучий Сіноп, завдавши збитків ворогам на 40 млн золотих, і звільнив тисячі невольників. Наступного року 80 козацьких чайок потопили значну частину турецького флоту, і знову палали передмістя Константинополя. В 1616 р. козаки із Сагайдачним взяли Кафу, найпотужнішу турецьку фортецю, що мала славу торжища невольницького, знищили 14-тисячний гарнізон і флотилію, звільнили тисячі невольників.

Досліджуючи цей період військової діяльності Сагайдачного, Дмитро Яворницький писав: «Дивна сміливість, швидкість і руйнівна сила цих козацьких походів на Крим і Туреччину перевершують будь-які описи і можуть бути пояснені лише тим, що на чолі козаків стояв такий геніальний ватажок, як Петро Конашевич Сагайдачний».

Але Сагайдачний був не лише талановитим полководцем. Він добре розумівся у політичних, релігійних, суспільних проблемах сучасності. Державний розум, політичну мудрість й дипломатичний хист спрямував Сагайдачний на

вирішення головного історичного завдання часу — здобуття незалежності України.

У воєнних походах Сагайдачний зажив слави, його шанувало козацтво. До лав козацтва йшли нові й нові шереги хоробрих і знедолених. Чисельність лише реєстрового війська, що офіційно утримувалося королівською казною, зросла за Сагайдачного від 5 до 50 тисяч. Обраний гетьманом реєстрового козацтва, Сагайдачний більш ґрунтовно міг здійснювати свої наміри. І насамперед він дбав про перетворення козацького війська на збройні сили України. Для України, яка не мала ще своєї державності, це набувало надзвичайно важливого значення. Козацтво стає самостійною політичною силою. В Європі формується переконання, що лише збройні сили України здатні подолати страшну загрозу — наміри поневолення Османською Портою європейських країн.

До Сагайдачного одне за одним прибувають посольства — з Іспанії, Італії, Франції, від Мальтійського ордену. В 1618 р. він з усім Військом Запорозьким вступає до європейської «Ліги християнської міліції», що мала протистояти турецьким загарбникам. Посланець Ліги Де Марконне писав у квітні 1618 р.: «Я мав довгу розмову з представником козаків, який запевняв, що вони (козаки) продовжуватимуть боротьбу з турками, незалежно від того, чи польський король хоче цього, чи не хоче. Це має велике значення через те, що король є в миру з султаном й гарантував йому спокій козаків».

Це не вперше Сагайдачний діє самостійно, всупереч волі Речі Посполитої. Маючи таку силу за плечима, як запорозьке козацтво й міжнародний авторитет, гетьман змушував Польщу з цим рахуватися. Водночас Сагайдачний намагався не поривати й не ускладнювати відносин з Польщею, бо розумів, що для України ще не пробила година визволення, що поки можливий єдиний шлях до мети — консолідувати сили для майбутньої боротьби. Формування збройних сил України було першим кроком на цьому шляху.

Сагайдачний не був противником народних виступів, навпаки, — підтримував їх. Не можна не бачити взаємозв'язку між посиленням впливу козацтва й зростанням народних виступів. Маючи козацтво не лише за взірць, але й за захисника, бралися до зброї селяни й городяни. Народні повстання хвилею прокотилися в 1607—1609, 1614, 1619 рр. у тому числі й у Києві (повстання проти уніатського митрополита Рутського й ігумена Грековича). Неда-

ремно в польських документах іменуються ці часи «годиною козацькою».

В 1620 р. з допомогою козацтва й Сагайдачного відновлюється на Україні митрополія і вся православна ієрархія, яка 25 років тому по Берестейській унії була замінена уніатською. Навесні 1620 р. козаки на чолі із Сагайдачним урочисто зустріли біля Густинського монастиря ієрусалимського патріарха Феофана, який повертався з Москви, «оточили його, яко бджоли матку свою» й припровадили до Києва. Поки на запрошення ігумена Іезекіїля Курцевича Феофан гостював у козацькій Терехтемирівській монастирі, Сагайдачний розіслав грамоти, скликаючи православних до Києва на раду.

15 серпня на храмове свято Києво-Печерської Лаври Успіння Богородиці вибрали православні собі пастирів і стали всім миром просити Феофана висвятити їх. А коли Феофан завагався, не маючи дозволу патріарха Константинопольського, козаки твердо стали на своєму: «Не був би ти патріархом, не був би ти добрим пастирем, не був би ти Христовим і апостольським намісником, якби... народові руському митрополита й єпископів не поставив і не зоставив, заставши нас тут переслідуваних і без пастирів».

Пізно ввечері 6 жовтня в Богоявленській церкві Братського монастиря, оточений тісним колом козаків, при затемнених вікнах і тихому співі відбулася посвята першого єпископа на Перемишльську кафедру. Ним став ігумен Межигірського монастиря Ісайя Копинський.

Протягом жовтня-грудня були висвячені митрополит Київський та інші єпископи на українські й білоруські єпархії. Митрополитом Київським став Іов Борецький — ігумен Михайлівського Золотоверхого монастиря, високоосвічена людина, патріот, одностудець Сагайдачного; архієпископом Полоцьким та єпископом Вітебським і Мстиславським — Мелетій Смотрицький — просвітитель, учений, публіцист, борець за загальнонаціональну справу; єпископом Володимирським — архімандрит козацького Терехтемирівського монастиря Іезекіїль Курцевич-Булига — громадський діяч і патріот. Інші єпископські кафедри посіли також мужі вчені й гідні, котрі мали значний вплив на розгортання національно-визвольного руху.

Таким чином, у Києві восени 1620 р. відбулася подія великої політичної ваги, і в цьому немала заслуга Сагайдачного, який розумів значення віри для народу, особливо в його визвольній боротьбі. Зробивши захисником віри козацтво, Сагайдачний підніс його авторитет в очах народу

й зробив рішучий крок до об'єднання народних сил.

Відновлення Київської православної митрополії сприяло піднесенню Києва як ідейно-політичного й культурного центру. Саме сюди під хорогви Війська Запорозького й зміцнілої православної церкви і потяглися з усієї України громадські діячі, вчені, педагоги, книговидавці продовжувати велику справу — розгортати культурно-національний рух й консолідувати народні сили на визволення й вільний розвиток. Саме тут судилося їм заснувати Alma Mater вищої освіти східних слов'ян — Києво-Могилянську академію.

Культурно-освітній

осередок

Києво-Печерської

Лаври

Згуртувалися просвітники для спільної справи при Києво-Печерській Лаврі на чолі з її архімандритом Єлисеєм Плетенецьким. Печерська Лавра, найбільша й найбагатша на Україні, привертала пильну увагу уніатів, яким хотілося мати її за центральний монастир.

Король Сигізмунд III, сприяючи уніатам, вимагав, щоб Лавра підкорилася, позбавив її багатьох привілеїв і земельних володінь. Кілька разів Лавру оточували війська, але вона вистояла. Її архімандрит Никифор Тур збройно захистив монастир і його головну садибу.

По смерті Никифора Тура (1599) архімандритом Печерського монастиря було обрано Єлисея Плетенецького. Єлисей (Олександр) Плетенецький (р. н. невід. — 1624) походив із сім'ї заможного львівського міщанина Хоми Русина із Рогатина, що мешкав по вулиці Руській, навчав дітей у церковній школі й займався торгівлею. Єлисей отримав добру освіту, спілкувався з діячами Львівського братства. Виявив нахил до релігійних справ. На Берестейському соборі палко захищав права православних. Згодом став ігуменом Лещинського монастиря в Білорусії, звідки був обраний архімандритом Києво-Печерської Лаври. За словами сучасника, поета О. Митури, автора «Візерунка цнот» («Образу добродетелей»), складеного на честь архімандрита, Печерський монастир був Плетенецьким «дивно фундований». З допомогою гетьмана Петра Сагайдачного він повернув Лаврі землі, що були відібрані королем й передані уніатам. Купив і перевіз до монастиря в 1615 р. «припалую пилом» друкарню Балабанів, відкрив у Радомишлі біля Києва папірню, значно поповнив бібліотеку. Напевно, Плетенецький був засновником ряду шкіл, у тому числі й на території Печерської Лаври, підтримував їх матеріально. В похвальному слові, виголошеному на річницю смерті архімандрита, його наступник Захарія Копис-

тенський казав: «Ми поминаємо учених людей прибіжище, науки люблячих проматора і шкіл на різних місцях зичливого фундатора».

На запрошення Плетенецького прибувають до Києва в 1612—20 рр. культурні й освітні діячі — письменники, поети, перекладачі, вчені, богослови, педагоги, редактори, гравери з усієї України. Це Захарія Копистенський — знавець мов, письменник, автор «Палинодії» й «Густинського літопису», по смерті Плетенецького став архімандритом Києво-Печерського монастиря; Памво Беринда — лінгвіст, письменник, гравер, енциклопедист, удостоєний у 1619 р. титула «архітипографа церкви Руської»; Тарасій Земка — письменник, знавець мов, редактор, перекладач, коректор; Лаврентій Зизаній — лінгвіст, автор підручників для братських шкіл, педагог, «муж словеснійша, дидакал і витія»; Кирило Дорофеевич — педагог і перекладач; Олександр Митюра — поет, знавець мов, перекладач; Тимофій Александрович — «майстер художества печатного»; типографи й гравери — Філофей Казаревич, Тарасій Вербицький, Тимофій Петрович, Андрій Ніколаєвич, Андрій Наумович, Йосиф Кирилович й ін. З лаврськими вченими тісно співробітничав Іов Борецький.

Всі вони, за словами З. Копистенського, «були згромаджені на святеє місце Єлисеєм Плетенецьким, ним на цьому місці утримувані і як духовним, так і тілесним вихованням випещені й зогрівані». Для загальної справи залишили вони рідні місця і звичні заняття. Так, Лаврентій Зизаній, відомий уже вчений і педагог, що на той час виконував лише нескладні обов'язки протопопа в селі Корці на Волині (де отримав у дар від князя Корецького у 1612 р. «сільце з фільварком, в тім же сільці ставочок, млинок, землю бортную з полями й сіножатями»), залишає все і в 1619 р. на запрошення Печерського архімандрита прибуває до Києва. Продовжуючи традиції, започатковані в Острозі й Львові, розгорнули просвітники широку культурно-освітню діяльність, спрямовану на духовне піднесення українського народу.

Діяльність київського просвітницького осередку, очолюваного Єлисеєм Плетенецьким, згодом — Захарією Копистенським і Петром Могилою, була тісно пов'язана з лаврською бібліотекою і друкарнею. Вчені готували і видавали букварі, граматики, словники, полемічну, історичну, а також богословську й богослужбну літературу.

Першою книгою, що вийшла з Київської лаврської друкарні, був «Часослов» (1616). У 1619 р. був виданий «Ан-

фологiон». Обидві книги призначалися як навчальні посібники братським школам «в православному граді Києві і в прочііх». Серед посібників особливе місце належить «Лексикону словенороському» Памви Беринди (1627).

Памво Беринда за походженням був молдаванин з Прикарпаття. Високоосвічений лексикограф, знавець мов і друкарської справи. Працював наглядачем друкарні Годеона Балабана в Стрятині й Крилосі, викладав у Львівській братській школі. До Києва прибув із сином Лукашем і братом Степаном. Невдовзі отримав звання архітипографа (титул, який надавався в Європі найвидатнішим друкарям). Його діяльність справила великий вплив на розвиток української видавничої справи й граверства.

«Лексикон» Беринда підготував у зв'язку з потребою розробки української термінології, з поширенням української мови в книговидавничій справі, діловодстві і в школах як мови викладання. Дослідник В. Аскоченський вважав, що Беринду вразило багатство української мови, а ще більше — незнання її в освічених колах, де перевага віддавалася слов'янській або іноземним мовам. Свій «Лексикон» Беринда готував майже 30 років. У ньому близько 7 тис. слів, переважно слов'янських, а також латинських, польських, чеських, угорських, німецьких і єврейських, перекладених на українську мову. Як писав сам Беринда, в словникові «...назвиська речей і імена власнії людей, гір, пагорків, лісів, рік і різних урочищ розмаїтих діалектів... і власного нашого слов'янського пояснюються простою мовою». Кожне слово коментувалося, супроводжувалося словниковою статтею. Тобто «Лексикон» являє собою ще й енциклопедичний довідник. Використовувався він у школах України, Росії, Білорусії, Молдавії, а також у зарубіжних слов'янських країнах. За твердженням спеціалістів, не втратив свого значення і в наш час.

Серед світських видань Київської друкарні важливе місце посідають «Вірші на жалосний погреб Зацного Ричера Петра Конашевича Сагайдачного, гетмана Войска Запорозького» (1622) — панегірично-історичний твір ректора Київської братської школи Касіяна Саковича, написаний українською книжною мовою. В ньому прославляється козацтво, його гетьман Сагайдачний та оспівується краса подвигу во славу вітчизни. «Вірші» були прикрашені гербом Війська Запорозького та гравюрами, що зображували взяття козаками Кафи й самого Сагайдачного верхи на коні й з булавою в руках. Ця гравюра стала основою для написання портретів Сагайдачного вже після його смерті.

Із світських видань, надрукованих у Києво-Печерській друкарні, слід згадати також тексти Статей Богдана Хмельницького й Переяславських статей, що визначали юридичний статус України після Переяславської Ради.

Видання лаврської друкарні відзначалися високим рівнем друкарської майстерності, багатством художніх прикрас, різноманітністю шрифтів. Спираючись на національні традиції, київські видавці використовували грецькі й венетіанські зразки, прикрашали книги гравюрами-ілюстраціями, красивими заставками, гармонійно розташовували тексти тощо.

Друкарня Києво-Печерської Лаври була найбільшою і найпродуктивнішою на Україні. Ось як описує її вже згадуваний нами сірієць Павло Алеппський: «Поблизу Великої церкви (Успенської.— З. Х.) є прекрасна знаменита друкарня, що служить цій країні. З неї виходять всі їх церковні книги чудового друку, різного виду й кольору, а також малюнки різних країн на великих аркушах, ікони святих, вчені дослідження тощо».

Діяльність культурно-освітніх діячів, які гуртувались навколо друкарні, становила новий етап українського культурного розвитку. Це найперше поширення знань серед народу. Автори підручників, полемічних трактатів, історичних праць звертались не лише до історії й культурної спадщини українського народу, але й наводили приклади з творів античних класиків, європейських богословів, письменників-гуманістів. Усе це сприяло поширенню світських знань, етичному вихованню народу, формуванню його гуманістичних переконань, віротерпимості, пробуджувало інтерес до суспільного життя.

Книги видавались переважно українською мовою. Так, до середини XVII ст. друкарня випустила близько 80 відомих на сьогодні книг. Із них лише 12 — польською й латинською мовами. Піднесення й утвердження української літературної мови позитивно вплинуло на демократизацію знань і самої культури, на формування почуття національної гідності, на самовизначення українського народу й самої України.

Видання Київської лаврської друкарні поширювались далеко за межами України. Їх автори свідомо розраховували на це, відстоюючи ідеї порозуміння й дружніх відносин між народами. В передмові до «Бесід на діянія апостолів» (1624) Захарія Копистенський називав книгу «дражайшим бісером», прикрашеним «багрянницею Сарматською» і присвячував її всім слов'янським й іншим сусіднім народам:

«Прийміть його (дарунок.— З. Х.) русове і слов'яне й македоняне. Придбайте й болгарове, сербове й босняне, облобизайте й істрове, іллірикове й далматове. Зустріньте й молдавяне, мултяне й унговлахове. Сприйміть і чехове, моравляне, гарватове і вся широковласна Сарматія возлюбите й приймайте». Книги українських просвітителів сприяли зміцненню культурних і дружніх зв'язків України з Росією, Білорусією та іншими слов'янськими країнами.

Серед київських просвітників панували злагожденість, взаємоповага, глибоке розуміння користі їх справи для вітчизни.

Типографи! Друкуйте книги вічної слави,
Готуйте для Тарасія жалісну епітафію.
І скажіть: Хай буде вшанована сія могила.
Що схоронила таку шляхетну особу.

Ця епітафія (1632) є свідченням глибокої поваги сучасників до члена Лаврської вченої дружини, якийсь час фактичного керівника друкарні — «всього типу правителя» Тарасія Левковича Земки. Дійшла до нас вона завдяки старанням Петра Могили. За його ініціативою епітафії Печерського пантеону були зібрані й видані, щоб зберегти для історії імена його славних просвітителів.

Київське братство У 1615 р. в Києві виникло братство. Його поява, як і в інших містах, була прискорена необхідністю організації захисту від уніатів, які повели рішучий наступ на православних, особливо з приїздом до Києва Антонія Грековича, намісника уніатського митрополита Рогози. Це спричинилося навіть до стихійного виступу киян. У 1618 р. митрополит Рутський скаржився в Рим: «Київське духовництво і міщани здавна відзначалися непокорю митрополиту, а тепер недавно влаштували якесь братство, без королівського привілею, де вони мають свої сходи й наради, наслідком якого було те, що, по-перше, митрополичого офіціала утопили, потім слугу, що збирав подвійний податок, схопили з грішми, вивели в поле й прикували до гармати, а тепер схопили уніатського попа, який тільки один і був тут, і невідомо куди сховали. Важко уявити про що-небудь добре, якщо це братство не буде знищене».

У Київському братстві були представники різних станів — ремісники, купці, урядовці, православні шляхтичі, духовництво й козацтво. Саме наявністю значного представництва від духовництва і козацтва воно дещо відрізнялося від раніше створених братств на Україні.

На той час становище православної церкви залишалося

надзвичайно важким, і вірне їй духівництво шукало захисту в громаді. Крім того, відновлення в 1620 р. православної ієрархії активізувало діяльність церкви на захист своїх прав і прав православних.

Процес консолідації різних сил суспільства на боротьбу з чужоземною експансією посилюється. В тому ж 1620 р. гетьман Сагайдачний робить ще один важливий політичний крок — вступає до Київського братства «зі всім військом». Це надало братству сили й політичної ваги.

Фундування братства не обійшлося без Лаврської вченої дружини. Про це свідчить перш за все «Упис» (реєстр) братства. Оригінал його не зберігся. Копія, зроблена у XVIII ст., на жаль, неповна, в ній імена не всіх членів братства. Але й серед тих, що залишились, є представники Лаврського гуртка і першого покоління — Захарія Копистенський, Тарасій Земка й інші, і другого (з кола Петра Могили) — Петро Могила, Ісайя Трохимович, Софроній Почаський, Сильвестр Косов.

Більшість тих, що записувалися до братства, висловлювали своє ставлення до цієї знаменної події: «Захарія Копистенський, сповідник, ненавидячи зло, що супроводить добро, створене в Києві-граді братство сприймаю й вітаю, на цьому й руку свою прикладаю. Писано дня 4-го січня за старим праведним стилем, року 1616».

До Київського братства вступали не лише кияни. Серед його членів Афанасій Пузина, єпископ Луцький й Острозький, Андрій Літинський із Літинич «та інші незліченні, що до братства вписалися», як зазначено в копії з «Упису». Членом братства став також Іезекіїль Курцевич-Булига, високоосвічена людина, вихованець Падуанського університету. «Бачу,— писав він в «Уписі»,— справу добру — створення братства в граді Києві. І того ради готовий з ним постраждати, добро і зло, і кров мою за благочестиву справу віддати і для того руку мою підписую власною рукою». Курцевич-Булига був визначним громадським діячем, патріотом, який мріяв побачити свій народ вільним і незалежним. Він багато зробив для об'єднання сил городян, учених, козацтва й духівництва на боротьбу з унією та католицизмом. У 1620 р. Курцевич-Булига був висвячений на єпископа Володимирського і Берестейського.

Вступаючи до братства, його члени зобов'язувалися «до кінця днів своїх» подавати братству допомогу. Так, Данило Стрибль обіцяв по 10 золотих щороку, Григорій Дегіловський — коня або камінь (24 фунти) воску, Іван Путьята — «що буде можна» і т. ін. Коштами члени братства

розпоряджалися спільно. Прагнучи до незалежності й самоврядування, братство, скориставшись перебуванням у Києві у 1620 р. єрусалимського патріарха Феофана, виклопотало собі «ставропігію» — право незалежності від церковної влади. Крім того, братство отримало грамоту, в якій говориться: «Довелося нам відвідати знамените і славне місто, богом бережений Київ, і бачити в ньому братство... Новозакладене братство... ми благословили і ствердили на вічні часи».

Сильне за складом і незалежне по статуту, Київське братство починає відігравати на Україні провідну роль ідейно-культурного центру національного відродження й руху опору. В одному із документів від 1625 р. братчики писали, що, об'єднуючись, вони дбали про «розраду й утвердження в благочесті руського роду синів східного православія і захист від іновірних» шляхом «подавання наук учтивих і виховання дітей народу християнського».

Отже, Київське братство, як і інші братства України, для втілення своїх задумів великого значення надавало освіті.

КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ

Київська
братська школа

У 1615 р., тобто з самого початку своєї діяльності, братство заснувало школу. Саме Київська братська школа стала родоначальницею першого й тривалий час єдиного вищого навчального закладу України, а також Росії, Білорусії та інших слов'янських країн — прославленої Києво-Могилянської академії.

Чим же можна пояснити успішний розвиток Київської братської школи і те, що саме вона поклала початок вишій освіті в нашій країні?

Порівняно з іншими братськими школами Київська з'явилася пізніше й, безумовно, сприйняла їх традиції й досвід. Важливим було й те, що школа виникла в Києві — місті, багатому культурними, освітніми й релігійними традиціями, і що на той час Київ зібрав значні інтелектуальні сили з усієї України. Окрім того, школа від початку свого існування отримала значну матеріальну підтримку. Пригадаймо, як це починалось.

Саме заснування Київської братської школи тісно пов'язане з ім'ям Галшки (Єлизавети) Василівни Гулевичівни. Була вона дружиною Стефана Лозки, що походив із знатної київської родини, був підчашієм київським, згодом — маршалком мозирським. Померла Галшка Гулеви-

цівна в 1642 р. у Луцьку. Це була освічена, інтелігентна жінка, яка, напевно, з розумінням ставилася до культурно-національного відродження на Україні, зокрема до організації шкіл.

15 жовтня 1615 р. урочисто, при численних свідках, Галшка Гулевичівна вписала в «київські міські книги» свій фундуш — дарчу, складену 14 жовтня і підписану «рукою власною». Вона передавала свою спадкову землю в Києві, у самому центрі Подолу, поруч з Червоною площею, у власність братства «...на монастир і на школу дітям як шляхетським, так і міським». Про те, що Гулевичівна дбала про школу і що її вчинок був продуманий і заздалегідь підготовлений, свідчать такі слова дарчої: «І аби тая фундація skutok свій брала, то зараз в той двір і на його землю духовних і світських православних, а саме... отця Ісайю Копинського і прочіх, також школу впровадила і впроваджаю».

Отже, 15 жовтня 1615 р. — день заснування Київської братської школи, звідки почалися витoki вищої освіти в нашій країні.

Ввести дітей до нової школи випало, як бачимо з дарчої, одному з членів Лаврського гуртка, ігумену Печерського монастиря, старшому братчикові Ісайї Копинському (р. н. невід. — 1633). Свого часу він навчався у Львівській братській школі, був високоосвіченою людиною, письменником, філософом. Його книга «Алфавіт духовний» пройнята вірою в людину, її розум, що є «початком і причиною всьому благому», закликає зректися ситого бездумного життя, пропагує ідеї рівності, свободи, духовності. В 1616 р. Копинський відбуває з Києва. На прохання Ратни Могилянки він займався влаштуванням православних монастирів — Густинського і Ладинського. У 1631 р. обраний митрополитом Київським.

В організації школи, її становленні взяли участь й інші вчені Лаврського гуртка — Захарія Копистенський, Тарасій Земка, Олександр Митура, Лаврентій Зизаній, Памво Беринда та ін. Не обійшлося тут і без голови вченої дружини Києво-Печерської Лаври Єлисея Плетенецького. В «Казанії на чесном погребі ...Плетенецького» Захарій Копистенський зазначав, що Плетенецький турбувався, аби учні школи навчалися «пізнанню різних діалектів, розумінню письма божественного зичив і про дидаascalів вправних старався». Безперечно, допомога Київській школі з боку лаврських учених, письменників, істориків, педагогів позитивно вплинула і на зміст, і на рівень викладання.

Із заснуванням Братської школи осередок київських учених дістав можливість розширити свій вплив і продовжити свою діяльність. Таким чином, у Києві сформувався важливий центр культури Європейського Сходу. Саме це дало підставу Михайлу Грушевському назвати його слідом за осередком вчених при Софійському соборі часів Ярослава Мудрого другою українською академією.

Велику підтримку школа дістала від гетьмана Петра Конашевича Сагайдачного. Як прихильник культурно-національного руху він стає його безпосереднім учасником і організатором, вступивши до Київського братства «зі всім військом». Завдяки козацтву братство й братська школа одержують політичний захист і матеріальну підтримку. Як член братства й ктитор (опікун) Братського монастиря й школи Сагайдачний постійно підтримував їх матеріально. Він будує закладену братством стару Богоявленську церкву, що стала головною церквою Братського Училищного монастиря. Підтримує школу, її вчителів. Але були ще й військові справи. Битва під Хотином (1621 р.) була для гетьмана Сагайдачного останньою. Кероване ним Запорозьке Військо завдало вирішального удару страшній і, здавалося, непереможній армії Османської порти й зупинило її просування на Європу. Сагайдачному Хотинська битва принесла «несмертельну славу» й смертельну рану.

Помираючи в Києві, Сагайдачний поспішає завершити справи, що були смислом його життя: турбується справами Війська Запорозького, освіти й релігії. В останньому передсмертному листі до Сигізмунда III нагадує, щоб той дотримав обіцянки й «козаків бідних від безбожних насильників і наруги захистив і звільнив... і щоб унія в Русі ніколи не поновлювалась». Складає заповіт, яким майже всі свої кошти віддає Київській, а також Львівській і Луцькій братським школам «на науку і виховання бакалаврів учених... дітям християнським... за чим би наука тривати могла вічній і потомній часи».

Помер Сагайдачний 10 квітня 1622 р. Віддаючи шану славному гетьману, непереможному керманичу козацтва й захисникові національної справи, кияни поховали його біля Київської братської школи при Богоявленській церкві «з великим плачем Запорозького Війська і всіх людей православних»*.

* У Київському державному історичному музеї зберігається срібний з позолотою хрест Сагайдачного з нарізним написом: «Року 1622 дав сей хрест раб Божий Петро Конашевич Сагайдачний, гетьман Війська його к. м. Запорозького до церкви святого Богоявлення Господня в дім братський на відпущення гріхів своїх».

Двадцять кращих студентів-риторів Братської школи, прощаючись із «Зацним Рицерем», читали «Вірші на жалосний погреб»:

Несмертельної слави достойний, гетьмане.
Твоя слава в мовчанії нікгда не застане.

Український вчений Михайло Максимович, перший ректор Київського університету, віддаючи шану військовому хисту Сагайдачного, зазначав, що якби той здійснив лише дві справи — відновив православну ієрархію й підтримав школу — то й це б зробило його ім'я безсмертним.

Традицію, започатковану гетьманом Сагайдачним — турбуватися Київською братською школою, продовжували й інші гетьмани Війська Запорозького й України — Іван Петрижицький, Богдан Хмельницький, Юрій Хмельницький, Іван Виговський, Іван Самойлович, Іван Мазепа, Данило Апостол та ін. В одному з листів до російського царя Богдан Хмельницький відзначав: «Понеже несть угодно залишити те місце святеє, котре предки наші, а найпаче Петро Конашевич Сагайдачний... спорудив, да пам'ять вічна буде від тих училищ братських Київських».

Таким чином, Київська братська школа була дітищем усіх тогочасних прогресивних сил — світської і духовної інтелігенції, що гуртувалася навколо друкарні й бібліотеки Києво-Печерського монастиря, свідомого міщанства й козацтва, що взяло на себе захист національних інтересів. «Підводяться православні на захист своєї віри,— писав Мелетій Смотрицький у 1621 р.— роблять все можливе для розвитку освіти... школи, для навчання дітей грецької, слов'янської, руської та польської мов, відкривають, бурси для збіднілих мурують», а мужності в захисті віри й вітчизни, підкреслював Смотрицький, варто повчитися у козаків, які «стійкістю переважають римських Сципіонів та карфагенських Ганнібалів».

Під наглядом громадськості, при загальній підтримці й турботі Київська братська школа швидко міцніла, набирала ваги в суспільстві. В грамоті братству від 26.V.1620 р. патріарх Феофан зазначав, що на нього велике враження справила школа «елліно-слов'янського і латино-польського письма», де «наука через вчителів... щиро показувана».

Як зазначалося вище, візантійсько-слов'янський характер шкільної освіти, що сформувався на першому етапі організації братських шкіл у боротьбі з католицькою реакцією, був закономірним. Але такі школи вже не могли забезпечити сучасного рівня знань і зростаючих громадських

потреб. Тому й виникає «латино-польський» напрямок, що більш чи менш вдало поєднувався в ряді шкіл з першим. Тобто українська освіта прилучалася до європейських культурних надбань і Сходу, і Заходу з допомогою класичних мов. Цей характер навчання відразу був прийнятий і в Київській школі. В основу його були покладені мови — слов'янська, руська (книжна українська), грецька, латинська, польська, а також програма «семи вільних наук».

Мови вивчали учні в чотирьох нижчих класах — фарі, інфимі, граматиці й синтаксимі. Тут же вивчали початки арифметики, геометрії, музики. У вищих класах викладалися поетика, риторика, філософія й астрономія, і учнів у цих класах називали уже спудеями.

В «Автобіографічній записці» учня Київської школи, білоруса Гната Євлевича, згадуються імена деяких вчителів молодших класів, де навчався Гнат у 1628—31 рр.: «Там, під час ректорства в Братському Богоявленському монастирі мого дядька, світлої пам'яті Хоми Євлевича, магістрами були: в руській школі — Федір, москаль родом, в інфимі — Яків Мемлевич, який згодом був Переяславським протопопом, у граматиці — Сава Андрейович, могильовянин, у синтаксимі — Василь Березицький, син протопопи київського, який потім був взятий юристом до коронного трибуналу і покинув цей світ через отруєння. Всі вони були людьми світськими, шляхетними, добрими».

«Записка» Гната Євлевича цікава й тим, що дає відомості про наявність у школі вчителів з Росії і Білорусії, а також білоруських учнів. Це характеризує сам дух школи, її культурні зв'язки. Зауваження про гідність вчителів також не випадкові. Шкільні статuti, як згадувалось вище, ставили високі вимоги до вчителів. Відповідальність за підбір учителів була покладена на спеціально призначених для цього членів братств.

У Київській школі викладали такі відомі вчені Лаврського гуртка, як І. Копинський, З. Копистенський, Т. Земка, Л. Зизаній, О. Митура, П. Беринда — автори книг і посібників, літератори й філологи. Більшість з них мала уже досвід педагогічної роботи. Це дає підставу вважати, що рівень викладання в школі був високий і що вона була забезпечена навчальними посібниками, а також іншими книгами. Є й інші переконливі відомості про рівень викладання в школі, зокрема вищих наук — поетики й риторики. Так, саме в Київській школі були написані Касіяном Саквичем, професором риторики, «Вірші на жалосний погреб Петра Сагайдачного». «Вірші» є прекрасним зразком пое-

тичної творчості того часу і, як вважають історики літератури, поклали початок київській поетичній школі.

У Київській школі викладалася також філософія. Проте, що філософія (діалектика) повинна була викладатись у братських школах, свідчить програма «семи вільних наук». Окремі філософські знання учні отримували на уроках поетики й риторики, вивчаючи Платона, Арістотеля, Епіктета, Вергілія, Овідія, Ціцерона й інших античних авторів.

Статут Луцької школи * також підтверджує те, що філософія в школах передбачалася. Серед книг, які повинна видавати друкарня, статут називає «граматики, поетики, риторики і філософії, яко книги для ученія потрібні». Але по Київській братській школі маємо й більш переконливі свідчення щодо філософії. Її ректор й професор Касіян Сакович був автором двох філософських книг, які недавно знайдені і досліджені. Це «Арістотелівські проблеми або питання про природу людини» (1620) і «Трактат про душу» (1625). Побудовані вони у формі запитань і відповідей, а також звернень, таких, як: «а ти питаєш», «а ти відповісиш», «завчи», «запам'ятай» і т. ін. Тобто призначалися для студентів. Праці Саковича засвідчують ерудованість автора, його обізнаність з творами філософів від античності до Відродження й містять досить велику кількість філософських категорій. Все це говорить про те, що викладання філософії вимагало і високоосвічених викладачів, і добре підготовлених учнів, тобто було можливим у школах підвищеного типу, якою й була Київська братська школа.

Що стосується богослов'я, то спеціального богословського класу в школі не було. Це була прерогатива вищих шкіл і це зовсім не відповідало інтересам Речі Посполитої і католицької церкви. Але, як відомо, окремі професори, зокрема Іов Борецький, знайомили учнів з богословськими проблемами.

Очолювали Київську братську школу від початку її заснування відомі тогочасні вчені й просвітники, що мало вирішальний вплив на зміст і рівень викладання і на самий дух школи.

Першим ректором був Іван (в чернецтві Іов) Матвійович Борецький (р. н. невід.—1631). Народився в селі Бірча поблизу Перемишля. Навчався в Острозькій школі й

* Статут Київської школи не зберігся. Але відомо, що статuti всіх братських шкіл будувалися за зразком львівського.

Краківській академії. Після повернення викладав грецьку й латинь у Львівській братській школі, був її ректором.

За участю Борецького відбулося відкриття Київської братської школи, зроблені нею перші кроки. Безперечно, йому прислужився й досвід, набутий у Львівській школі, зв'язків з якою він не поривав і в київський період життя. Так, турбуючись про забезпечення Київської школи підручниками, він їздив з цією метою до Львова. В 1619 р. Борецький і його дружина взяли обіт чернецтва. Був обраний ігуменом Михайлівського Золотоверхого монастиря, в 1620 р. — митрополитом Київським.

Борецький був визначним представником прогресивного напрямку в галузі освіти й педагогічної думки. Він вважав, що саме освіта визначає місце людини в суспільстві й спроможна змінити саме суспільство, сприяти його розвитку. Тому закликав будувати школи посполиті (народні) й поширювати освіту серед найширших верств народу. Освіта й виховання, за Борецьким, мусять бути цілеспрямованими. Зокрема, в складних політичних обставинах на Україні повинні прищеплювати молоді гідність, стремління виборювати право бути господарями й жити вільно на своїй землі.

Іов Борецький був однодумцем Петра Сагайдачного, стояв за об'єднання всіх свідомих сил України в боротьбі за її визволення. Разом з гетьманом відроджує православну митрополію, яку й очолив, будучи висвяченим на митрополита Київського. Перебуваючи на митрополичій посаді, не поривав з громадським життям — турбувався про освіту, брав найактивнішу участь у козацьких нарадах, за що заслужив славу «козацького митрополита», спілкувався у справах українського народу з королем польським та царем російським.

Борецький палко бажав бачити свою країну вільною. Його праці, зокрема «Протестація» (1621), пройняті глибокою любов'ю до рідної землі, знедоленого народу. Він засуджував унію й протиправні дії уніатів, доводив право українців залишатися вірними батьківській вірі й бути рівними серед інших народів.

«Ми ж — спадкоємці... і сини православних християн... — писав Борецький. — Ми громадяни своєї землі, добре і чесно в домах шляхетних уроджені, в ній осідок і оселі свої маємо», а ті, «що називають себе уніатами, нехтують страхом божим, канонами соборними, привілеями, конституціями, свободою і безпекою релігії й миром святим... народ наш руський переслідують, прикрять, мордують, церквам

нашим насильства чинять і мир святий збурюють, старожитну любов і згоду між поляками і руссю розривають»¹.

Борецькому належить одне із найпочесніших місць серед громадських діячів, яким завдячує Україна тієї доби збереженням і розвитком національної освіти, культури, захистом православ'я.

Другим ректором Київської братської школи був Максим (у чернецтві Мелетій) Смотрицький (1575—1633). Родом із села Смотрич на Поділлі, син викладача й ректора Острозької школи Герасима Смотрицького. Закінчив Острозьку школу й Віленську єзуїтську академію. Як наставник княжича Соломирецького їде з ним за кордон. Слухає лекції у Вроцлавському, Лейпцігському, Віттенбергському протестантських університетах. Отримав блискучу гуманітарну освіту й ступінь доктора медицини.

Повернувшись, вступив до Віленського братства і кілька років викладав у його школі. Активно включається в національно-визвольний рух і невдовзі стає визнаним захисником прав гноблених українських і білоруських православних.

Давні зв'язки з Іовом Борецьким і Петром Сагайдачним привели його до Києва. Тут у 1619—20 рр. він викладає в Київській братській школі і виконує обов'язки ректора. В київський період життя Смотрицький закінчує роботу над слов'янською граматикою, яка була надрукована у братській віленській друкарні в м. Єв'є під назвою «Грамматіка славенския правильное синтагма» у 1619 р. на кошти Богдана Огинського.

«Грамматіка» Смотрицького — найвизначніша праця у славістичній науці. Її талановитий творець увійшов в історію як родоначальник слов'янської філології. Окрім того, Смотрицький стверджував таким чином існування слов'янської, вірніше слов'яно-руської, мови як національної основи народу. Майже 200 років «Грамматіка» Смотрицького слугувала школі, письменству й церкві східних і південних слов'ян, стала вихідною основою української, білоруської, російської, сербо-хорватської мов.

У 1620 р. Смотрицький був висвячений на архієпископа Полоцького, єпископа Вітебського й Мстиславського. Гуманіст за переконаннями, патріот, Смотрицький упродовж багатьох років боровся проти асиміляторської політики польських магнатів і Ватикану, спрямувавши на це свій

¹ Борецький Іов. Протестація // Пам'ятки братських шкіл на Україні.— К., 1988.— С. 313—327.

блискучий талант письменника-публіциста. Його книги, особливо «Тренос», пройняті почуттям любові до рідного краю, засуджують релігійну й соціальну тиранію, закликають до національної згуртованості, захисту національно-релігійних прав, відстоюють свободу віросповідання.

Водночас під впливом майже 30-літньої міжусобної війни, взаємного недовір'я, образ і нетерпимості між православними й уніатами Смотрицький починає шукати шлях до примирення роз'єданого унією народу. Його він вбачав у примиренні релігій, тобто в унії на основі визнання папи римського главою християнської церкви, або ж на основі створення Київського патріархату. Його роздуми посилювалися, здавалось, безнадійністю становища, безперспективністю боротьби низів, які залишалися вірними православ'ю. На боці католиків й уніатів була державна влада Речі Посполитої й Ватікану.

Ці думки певний час поділяли митрополит Іов Борецький та претендент на Печерську архімандрію Петро Могила. За їх дорученням Смотрицький пише «Апологію» (1628) про догматичні розбіжності в православ'ї і католицизмі, вважає їх незначними, несуттєвими і робить висновок, що порозуміння між церквами можливе, принесе згоду й спокій на багатостраждальній землі. Мелетій Смотрицький не міг розгледіти, що в тогочасних конкретно-історичних умовах поневоленої Польщею України боротьба народу за православу (руську) віру, віру батьків, була захистом проти національної асиміляції, боротьбою за незалежність вітчизни.

«Апологія» Смотрицького викликала обурення серед православної громади, а помісний собор 1628 р. анафемував її. Однодумці Смотрицького не наважилися підтримати автора «Апології». Скривджений, він від'їздить до Дерманського монастиря на Волині, настоятелем якого був. Живе там до кінця днів своїх, не визнавши себе відступником від рідної віри, церкви й національних традицій народу.

В трагічній долі Мелетія Смотрицького віддзеркалилися глибокі суперечності епохи, в яку він жив, епохи, коли розгорталась вирішальна боротьба за національну свободу вітчизни.

Помітний слід в історії Київської братської школи залишили також два її наступні ректори — Касіян (в чернецтві Калліст) Сакович і Хома Євлевич. Касіян Сакович (1578—1647) був родом із сім'ї священика села Підтеличі (Галичина). Освіту отримав у Краківській і Замойській академіях. Добре освічений, знавець мов, блискучий про-

мовець, за переконаннями просвітитель, Касіян Сакович, повернувшись на Україну, пов'язує свою діяльність з культурно-освітнім рухом братств. Був палким прихильником поширення знань серед народу, віддавав перевагу освіченості, навіть над побожністю. «В наш час,— писав Сакович,— більш потрібні школи, ніж численні церкви без єдиної школи. Адже буває, що в одному місці є 10 чи 15 церков, а школи немає жодної. Звідки ж будуть виходити добрі читачі, письменники, співаки, а також пресвітери, якщо не буде шкіл?»

У 1621—24 рр. Сакович працював у Київській братській школі. Саме в цей час найбільш повно розкрились його різнобічні здібності. Пише підручники з філософії, навчає студентів красномовству, складає вірші.

Найбільш відомі є його «Вірші на жалосний погреб Зацного Ригера Петра Конашевича Сагайдачного» (1622 р.), написані українською книжною мовою. В них прославляється свобода:

Золота вольность — так її називають,
доступитися її всі пильно бажають.
Лиш вона не кожному може бути дана,
Тільки тим, хто боронить вітчизну й Пана *.

Славними оборонцями вітчизни Сакович називає запорозьке козацтво:

Про Військо Запорозьке кожен мусить знати,
Як воно вітчизні необхідне, врахувати.
Україну тее Військо захищає,
А де нема Запорозців татарин впадає.

Автор «Віршів» вважає, що жертвувати життям за вітчизну — то величний подвиг, бо «хто за вітчизну не хоче вмирати, той потім з нею мусить погибати».

І як приклад вияву мужності й любові до батьківщини — гетьман Сагайдачний, котрий «волів сам смерть прийняти, за вольності вітчизни».

«Вірші на жалосний погреб...» — безцінна літературна пам'ятка київської поетичної школи, біля витоків якої був і Касіян Сакович. Але «Вірші» мають й іншу цінність. Це живе свідчення патріотичного виховання в братській школі, її народного характеру. Вірші дають цінні відомості про тогочасні події, і зокрема з життя гетьмана Війська Запорозького Петра Конашевича Сагайдачного.

Касіян Сакович, як і Мелетій Смотрицький, не витримав випробувань часу. Залишивши викладання в Київській

* Широковживане звернення до Бога.

школі, в 1624 р. переїздить до Любліна, якийсь час проповідує в тамтешньому братстві. Але невдовзі переходить в унію і в 1641 р. — у католицизм.

У 1628—31 рр. ректором Київської братської школи був Хома Євлевич з Могильова. Освіту отримав у Краківському університеті, який закінчив у 1625 р. Хома Євлевич також належав до тієї славної плеяди просвітників початку XVII ст., які вважали за головне нести в народ знання, пробуджувати його до активного життя. Були вони людьми «світськими, шляхетними, добрими», як писав небіж Хоми Євлевича Гнат, навчаючись при дядькові в Київській братській школі.

Про світогляд й переконання Хоми Євлевича дещо говорить зміст його поеми «Лабіринт». Видана вона була в 1625 р. польською мовою окремою книжкою в краківській друкарні Франциска Цезарія, відомого друкаря і знавця книжної справи*. Вже сам факт видання поеми в такій поважній друкарні, яка випускала твори античних класиків, а також сучасників, представників красного письменства й учених, зокрема Краківського університету, говорить про цінність «Лабіринту».

Присвятив її «Томаш Євлевич, студент вільних наук... панам могилянам молодшого Могілівського братства», тобто православній білоруській молоді. Євлевич закликає молодь до пізнання світу, переконує, що допоможе їй у цьому Мудрість, яку він цінує вище за все. Поема розпочинається похвалою мудрості:

Я — Мудрість, на руках я світ своїх пістую,
Його я ширю, множу, бачу і рятую.
Я правлю за твердиню краям і поспільствам,
За поруку усім славетним добродійствам.

Мудрість, за Євлевичем, допоможе людині пізнати, «як іде світ з початку самого, як не було раніше взагалі нічого, як міниться місяць, чом сонце тьмяніє, чом зір в небі нічному без ліку зоріє; звідки люди і звірі, вогні, звідки роса...? Чом знає орач пору ріллю управляти, хліб сіяти, чи сад новий справувати?»

А ще якби завдяки Мудрості настала межи людьми згода, то «землі, змучені здавна безупинним боем, втішились нарешті забутим спокоєм, на леміш гранати всі б перекували, шаблі криві на коси перейменували».

Тож бачимо з поеми, що автор її — людина вчена і муд-

* Вперше публікацію поеми українською мовою здійснив наш сучасник, дослідник В. І. Крекотень у 1984 р., вважаючи її цінною літературною пам'яткою і українського, і білоруського народів.

ра, освічена, прогресивного міркування, вірить у кращі часи для людства. І свій заклик до українців і білорусів —

Ви ж славетні слов'яни, розплющуйте очі,

До опіки науки ставайте охочі...—

мабуть, успішно втілював у життя, працюючи в Київській братській школі.

Освіта, ерудиція, педагогічний досвід, прогресивне мислення й суспільно-політична діяльність ректорів Київської братської школи справляли великий вплив на організацію навчання й виховання, на рівень викладання й врешті-решт на сам процес перетворення школи на вищий навчальний заклад.

*Київська братська школа закладалась як всестанова народна, і не лише для киян, а для всієї України, що й підкреслювалось у дарчій Галшки Гулевичівни: «...всім правовірним і благочестивим християнам, народу руського в повітах воеводств Київського, Волинського й Брацлавського, станом духовним і світським і якого б не було іншого звання й стану». Цей принцип залишався незмінним і завжди займав перше місце серед численних статей шкільних статутів, а згодом в інструкціях Київської академії. На жаль, не лишилося списків учнів Братської школи, які б підтвердили це положення, окрім списку студентів-риторів, які підписались під «Віршами на жалосний погреб» Сагайдачному й декламували їх у 1622 р. При цьому треба вважати, для такої події були відібрані кращі учні, всього 20 чоловік. Це діти української шляхти — Георгій Воронович, Іван Казарин, Федір Скаревський, Іван Стецький; духівництва — Іван Сакович, Іван Тарнавський; міщан — Леонтій і Петро Балики, Феофілакт Іванович; козаків — Матвій Кизимович (можливо, син київського сотника Кизими, батько й син були закатовані після поразки повстання 1637—38 рр.); син Памви Беринди — Лукаш Беринда, згодом відомий гравер; Стефан Почаський — майбутній професор та ін.

Організуючи школу, громадськість Києва покладала на неї великі сподівання в справі виховання молоді. Шкільні статuti зобов'язували вчителів постійно нагадувати учням їх обов'язки перед Богом, батьками, наставниками, суспільством. Школа виховувала учнів у душі взаємоповаги, учила любити свій народ, його мову, традиції, віру, з гідністю й мужньо протистояти наступу польсько-католицької експансії на українську культуру, свободу народу.

*В листі до російського царя Михайла Федоровича від 17 січня 1626 р. київські братчики писали: «Ми влаштува-

ли з великим накладом школу, щоб навчати дітей своїх словено-руській, елліно-грецькій мовам й іншим наукам... для того, щоб вони не пили з чужих джерел... смертельної отрути і не схилялись в темряву римлян». Тобто вони підкреслювали, що головна мета їх школи — протистояти польським католицьким і єзуїтським школам, які інтенсивно насаджувались на Україні й розповсюджували католицизм.

Трохи запізно, лише 19 лютого 1629 р., Київська братська школа була нарешті затверджена й королем Польщі Сигізмундом III, тобто була узаконена.

Отже, навчальні програми загальноєвропейського змісту, рівень викладання, тісний зв'язок із суспільним життям дають підстави вважати, що Київська братська школа відповідала потребам часу і внесла значний вклад в українське культурно-національне відродження.

Київська
Лаврська школа

Восени 1631 р. у Києві з'явилась ще одна школа — Лаврська. Заснував її архімандрит Києво-Печерського монастиря Петро Могила (1596—1647). Народився він у сім'ї молдавського господаря Симеона Могили й угорської князівни Маргарет. У жорстокій боротьбі за молдавський престол Симеон загинув. Сім'я мусила залишити Молдавію.

Маючи таких знатних опікунів, як Стефан Жолкевський, а після його загибелі в боротьбі з татарами — гетьман Хоткевич, Петро Могила отримав добру освіту. Навчався у Львівській школі, вищу освіту здобував за кордоном. Очевидно, це була Сорбонна або Французька колегія Ла Флеш, де Могила міг слухати лекції талановитого вченого й педагога Франса Верона. Можливо, Замойська академія, яка в ті часи славилась видатними гуманістами й реформаторами. Серед них Шимон Шимонович, Як Урсин, Годріан, Ван Ромен й інші. Блискуча освіта Могили підтверджується всією його діяльністю — просвітницькою, церковною, суспільно-політичною.

• Спочатку, можливо, під впливом своїх опікунів, Могила обрав кар'єру військового. Був учасником битви під Хотинном, де доля звела його із Сагайдачним. Але вже в 1625 р. він приймає чернецтво. Могила був непоодиноким серед сучасників, які обирали цей шлях, але не для усамітнення, а для здійснення своїх політичних, ідеологічних і просвітницьких задумів. У 1627 р. Могила став архімандритом Києво-Печерської Лаври, з 1631 р. — митрополитом Київським.

Молдаванин за походженням, Петро Могила широко сприйняв біль України й віддав інтелект, хист, знання, достатки на терен її національного відродження. Він вважав протиприродним те, що багата й славна своєю історією і ширими, талановитими людьми Україна поневолена. Бачив її вільною й рівною в колі європейських держав і шляхом до цього обрав просвітництво народу й церкви, поширення знань, культури, благочестя — всього, що сприяло відродженню самосвідомості українців, їх гідності, національному самовизначенню.

Вищий заклад європейського рівня повинен був стати однією із сходинок на цьому шляху. Так виникла Лаврська школа. Заздалегідь Могила потурбувався про здібних і вчених помічників, освічених наставників молоді. Влітку 1631 р. в Успенській церкві Львова Петро Могила підписав з львівськими вченими Ісайєю Трохимовичем-Козловським та Сильвестром Косовим угоду, в якій виклав мету заснування школи: «Вбачаючи велику втрату для людських душ від невченості духівництва й ненавчання молоді і бажаючи при благословенні божому й власній моїй волі запобігти цьому, а також повернути тих, що відвернулись від православ'я — я маю намір фундувати школи з тим, щоб молодь у справжній побожності, звичаях добрих і науках вільних навчена була».

Прибувши до Києва, Могила рішуче, незважаючи на протест ченців Троїцького больничного монастиря та їх ігумена Арсенія, переселив їх і, отримавши благословіння патріарха Лукаріса, відкрив школу.

Лаврська школа за обсягом предметів і структурою була подібна до польських і західноєвропейських колегій. Про це розповідає й літературна пам'ятка школи — панегірик «Євхарістіріон або вдячність Петру Могилі», піднесений йому на Великдень 29 березня 1632 р. й проголошений «23-ма спудеями гімназіума його милості у школі риторики». У ньому йдеться про те, що школа «Всім вільних наук в собі маючи, перед найпречеснішим й. м. паном кіром Петром Могилою в Русі новофундована» і далі в 26 віршах прославляються ці науки — «корені умілості»: граматики «учить слів і мови», риторика «учить слів і вимови», діалектика «учить розумного в речах пізнання», арифметика «учить лічби», геометрія «учить землі розмірення», музика «учить співам», астрономія «учить рухів небесних», теологія «учить божих речей».

Цікаво, що в «Євхарістіріоні», крім наук, оспівуються й музи, що віднині оселяються на шкільному Парнасі, й се-

ред них Клію — муза історії, якій відводиться чільне місце, бо «скоро хто з Гісторії науки набуває, в той же час глупства в речах позбуває... Європу той, Азію з Америкою змірить, котрий розум на широтах Гісторії ширить».

«Євхарістіріон» був складений українською книжною мовою професором риторики Стефаном Почаським за участю студентів. Головний зміст його — шанування науки, знань і глибокий патріотизм та впевненість, що сад знань (Гелікон) розквітне й на українській землі і що її сини, «нащадки славних Роксоланів в науках порівняють премудрих поганів».

Молоді, здібні викладачі, котрі, як писав С. Косов, «навчалися в академіях латинських Польщі, Литви й Відня», забезпечували високий рівень викладання. Філософію викладав ректор Трохимович-Козловський (р. н. невід. — 1651) — вчений і відомий церковний діяч. Був духовником Петра Могили, його однодумцем. Допоміг Могилі відібрати в уніатів і повернути православним Софійський собор і ряд церков. За активну діяльність на захист православної віри й церкви Трохимович-Козловський першим на Україні був удостоєний звання доктора богослов'я на Православному церковному соборі у 1640 р. В 1638 р. став настоятелем Пустинно-Миколаївського монастиря.

Риторику й поетику викладав у школі префект Сильвестр Косов (р. н. невід. — 1657). Палкий прихильник нового напрямку в українській освіті. Автор «Exegesis'a» (1635), в якому захищав школи Київську й Вінницьку (також відкриті Моголою) від звинувачення в ересях, і «Патерика», присвяченого історії хрещення Київської Русі, з переліком київських митрополитів. У 1634 р. обраний єпископом Мстиславським, у 1647 р. — митрополитом Київським.

Професором риторики був також Стефан (в чернецтві — Софроній) Почаський, автор «Євхарістіріону». Вихованець Київської братської школи (був серед учнів, які читали «Вірші» на похованні Сагайдачного). Згодом ігумен Братського монастиря й ректор Колегії. В 1640 р. очолив групу освітніх діячів, які були направлені Петром Моголою до Молдавії. Ними була заснована в Яссах друкарня й перша в Молдавії школа — Слов'яно-греко-латинська академія. Став її першим ректором. Помер Почаський на посаді ігумена Яського монастиря.

Андрій Пацевський викладав поетику, Андрій Івашківський учителював у граматичних класах. Про інших викладачів відомостей немає.

У школі Петра Могили були класи нижчі (граматичні) й вищі — поетики, риторики й філософії. Очевидно, до вищих класів перейшла частина учнів з Братської школи. В основному це були діти української шляхти й козацької старшини. Про це говорять й підписи (їх 23) студентів-риторів під «Євхаристіріоном». Серед них: Стефан Стрибль, Самуїл Мужилівський, Пилип Міклашевський, Іван Заруцький, Михайло Полубенський, Євтихій Соболь, Василь Сущанський-Проскура, Григорій Негребецький, Василь Климович, Григорій Трипольський, Василь Каменецький та ін. Всього у школі навчалося близько 100 учнів.

• Лаврська школа проіснувала недовго. Кияни занепокоїлись, чи не підкорить Петро Могила, як архімандрит, справу виховання молоді виключно релігійним потребам, що суперечило б принципам братської шкільної освіти. Окрім того, хвилювали православну громадськість родинні й політичні зв'язки Петра Могили з польськими панівними колами і явно європейська спрямованість школи з перевагою латинській і польській мовам. Чи не приведе це врешті-решт до уніатства чи покатоличення учнів? Звичайно, останні побоювання були марними, як показала подальша діяльність Петра Могили. Але необізнані достеменно кияни, особливо міщани й козаки, хвилювалися. «Які Перуни, які громи посипались тоді на нас, неможливо й описати чорнилом,— так писав префект школи Сильвестр Косов.— Бує такий час, коли ми, сповідавшись, того й чекали, що почнуть нами начиняти шлунки дніпровських осетрів».

• Братчики також побоювались за чистоту релігійних переконань Петра Могили. Але при обмежених матеріальних коштах й зростаючих потребах у кваліфікованих викладачах їх більше турбувало майбутнє їх дітища — Братської школи. І братчики рішуче ставлять вимогу Могилі — об'єднати Лаврську школу з братською під їх наглядом і розташувати її на території Братства, «на місці спосібнішій для виховання учнів».

• Довелося втрутитись у цю справу й митрополиту Іову Борецькому. Незважаючи на те, що він був главою православної церкви й особистим другом Петра Могили, в суперечці архімандрита з Братством він стає на бік останнього. • Тим самим ще раз показав себе як послідовний прихильник народної освіти, народних шкіл, за якими бачив майбутнє. • У своєму передсмертному тестаменті від 2 березня 1631 р. Іов Борецький звертається до «друга й благодійника» Петра Могили, заповідає йому «любовно» захопити своє грішне тіло, віддає в його користування Ми-

хайлівський монастир, що був резиденцією митрополита, доручає опікунство над рідними й дарує «власні книги грецькі й латинські різних авторів».*

Водночас Іов Борецький рішуче підкреслює: «За найперший і церкві божій, і всьому православному народові руському найпотрібніший пункт в тому тестаменті останньої волі моєї кладу: аби школи в Братстві Київським для цвічення діток християнських, а не де-інде фундовані були під неблагословінням наказую».

Петро Могила був на похоронах Іова Борецького, як свого часу Борецький був біля помираючого Сагайдачного. Прозорлива доля дбайливо передавала достойним мужам з рук в руки таку необхідну українцям справу національної освіти.

• На дев'ятий день по смерті митрополита, 11 березня 1631 р., Могила вступає в Братство, стає «старшим братом» й опікуном, «довічним охоронцем і наставником» об'єднаних шкіл й Богоявленського монастиря.* Але братчики підкреслювали, що управляти він мусить разом із виборними старостами і що опікунство його особисте не передається із саном архімандрита. Як бачимо, громада Києва не втрачає впливу на справу освіти й виховання молоді. Але згодом опікунство митрополитів над школою стало традицією.*

Схвально відгукнувся на цю подію наступник Борецького — митрополит Ісайя Копинський, наголосивши на своїх давніх заслугах у фундуванні Київської 'братської школи: «...Як з початку за старанням нашим, так і тепер, за благословінням нашим, те місце святее фундуватися має».

Відгукнулося й козацтво. В «листі войськовому» Петру Могилі від 12 березня 1632 р. гетьман Іван Петрижицький від імені всього Війська Запорозького обіцяв школу «твердо захищати, від всяких неприятелів, противностей і перешкод міцно боронити, заступати й за них до самої смерті стояти». Таким чином, козацтво ще раз підтверджує свою волю покровительствувати справі народної освіти, виховання української молоді.

Києво-Могилянська
академія

Об'єднана школа почала діяти з 1 вересня 1632 р. на території і в приміщенні Братської школи під назвою Колегії*. Називаючи об'єднану школу Колегією, Петро Моги-

* Колегіями називались у Західній Європі й Польщі навчальні заклади вищого типу.

ла, відтепер її опікун і наставник, виходив, напевно, на-самперед з рівня навчання, який могла забезпечити Колегія. Врахуємо, що цього титулу не мала Лаврська школа. Це стало можливим лише при об'єднанні навчальних і матеріальних засобів обох шкіл, використанні спільного педагогічного досвіду, при загальній підтримці школи різними групами суспільства. Тому не варто, нам здається, різко поділяти історію української освіти на періоди «домогиянський» і «могилянський», як це роблять деякі дослідники, стверджуючи, що саме останній поклав початок вищій освіті. Об'єднання шкіл було значним кроком на шляху розвитку вищої освіти.

Але безперечно, що важлива роль у цій справі належала особисто Петру Могилі. Діяльність, розгорнута Петром Могилою, його освіченість, політичний талант і можливості, зумовлені його становищем в суспільстві, розуміння ним значення вищої освіти в загальнонаціональному й державному відродженні були спрямовані й на формування Колегії як вищого навчального закладу, ідеологічного й просвітницького центру.

Діяльність Петра Могили припала на часи найбільшого загострення соціальних, національних і релігійних суперечностей на Україні в умовах шляхетсько-католицької експансії. Жорстоко придушувалися народні повстання, катуванню й різним дискримінаціям піддавалися захисники православної віри, серед верхівки суспільства звичайною справою ставала зрада національним інтересам, перехід в унію чи католицизм, унія викликала розбрат серед самого народу.

Складність суспільно-політичного життя породжувала складність вибору історичної перспективи України і виходу її із скрутного становища. Гарячі голови йшли на Січ і бралися до зброї. Деякі, зболені гірким становищем українського народу, не розуміючи соціальної сутності унії і, не розгледівши її згубного впливу на національну культуру, щиросердно вбачали вихід із становища в примиренні релігій.

Замислювався над цими проблемами й Петро Могила. Його схильність до створення єдиної вселенської церкви, хай під зверхністю папи римського, але з власним українсько-білоруським патріархатом, свідчить про широту й перспективність його мислення. Цей шлях, здавалося, давав надію на розв'язання не лише церковних, але й суспільних проблем і вів до загальнонаціональної консолідації.

Але конкретні обставини того часу виявилися сильнішими за історичну перспективу. Православна церква як символ української народності повинна була в умовах руйнівного тиску римо-католицької церкви зберегти свою сутність. А для цього треба було її підняти на такий щабель, щоб вона могла не лише оборонятись, але й благотворно впливати на національну свідомість українців, сприяти їх духовному й культурному самовизначенню.

Переконання Могили у нерозривності національної віри й національної незалежності поширювалось і на відносини української й російської православних церков. Будучи послідовним прихильником культурних взаємовідносин між Україною і Росією (як між Україною й Польщею), він рішуче виступав не лише проти політичної підлеглості України Росії, але й проти підкорення української церкви російському патріархові. Послідовниками Могили в цій справі були такі відомі науковці, церковні й державні діячі, як Сильвестр Косов, Інокентій Гізель, Богдан Хмельницький, Іван Мазепа.

Розглядаючи релігію як невід'ємну частину духовного й суспільно-політичного життя, Могила розгортає свою діяльність у церковній, освітній, науковій і суспільно-політичній галузях. За визначенням фахівців, Могила реформував церкву. Намагаючись примирити віру з розумом, він доводив, що благочестя повинно стати передумовою оволодіння світськими науками. Могила гостро критикував ту частину духівництва, яка «те, що господа богу на приумноження хвали його надано, на світські справи й збитки тілесні обертають безмірним яденієм і пияцтвом і всяким марнотрацтвом». Спонукав духовних пастирів до моральності, освіти й знань. Діяв Могила рішуче й суворо. Релігійні осередки змінюються на краще, поповнюються вченим духівництвом.

Київ за часів Петра Могили, за визначенням фахівців, стає визнаним центром і захисником православної віри на Україні, в Білорусії, Росії й на всьому православному Сході. Розроблене київськими вченими «Православне сповідання віри» (1640), затверджене на київському і яському церковних соборах за участю грецького духівництва, стало символічною книгою всієї православної церкви.

Майже 20 років Петро Могила очолював науковий гурток Києво-Печерської Лаври, керував книговидавничою справою України. За цей час друкарня значно розширила свою діяльність. Виходячи з необхідності поширення знань

серед широких мас, Могила більшість книг вважає доцільним видавати слов'янською і руською мовами, але для посилення полеміки з уніатами й католиками застосовує латинський і польський шрифти. Слов'янські видання часів Петра Могили користувалися великою популярністю на Україні, в Росії, Білорусії, Молдавії, Грузії, а також у Польщі, Болгарії, Сербії і на Афоні.

Петро Могила складає передмови до багатьох видань, перекладає грецьких авторів, пише власні твори*. І хоча більшість їх була релігійного змісту, важливе місце в них займали гуманістичні ідеї — увага до людини, розкріпачення її розуму, звернення інтересу до земного життя. Літературний рівень творів Могили дає підставу поставити його в ряд з відомими письменниками першої половини XVII ст.

З ім'ям Могили пов'язаний новий етап у розвитку полемічної літератури. Вчені кола Петра Могили вели полеміку в спокійному руслі. Доводячи правомірність православного сповідання й законність православної церкви, використовували аргументи не лише з теологічних видань, але й з історичної й філософської літератури, дані з мовознавства, правознавства і т. ін.

Сам Могила писав здебільшого слов'яно-руською й тогочасною українською книжною мовами. Він намагався наблизити релігію до народу, зробити її постулати більш зрозумілими і тим самим посилити в народі бажання захищати свою віру в умовах чужоземної експансії, а саму церкву поставити на служіння не лише богові, а й народові. Твори Могили і його сподвижників стали серйозною перпоною на шляху поширення католицизму.

Одним із важливих шляхів формування національної свідомості Могила вважав пробудження інтересу до історичного минулого. З його оточення вийшли такі історичні твори, як «Exegesis» С. Косова (1635) й «Тератургима» А. Кальнофойського (1638). Сам Могила був добре обізнаний з історичними традиціями, народними звичаями й обрядами, шанував місцевих святих, звеличував героїчні подвиги. Все це він використовує при оновленні й формуванні нових обрядів та догматики православної церкви.

Могила реставрує давньоруські святині — Десятинну церкву князя Володимира, що була ним «викопана з темряви підземної і відкрита денному світлу», Софію Ярослава

* Дослідник В. Перетц вважав, що їх було 19.

Мудрого, церкви Спаса на Берестові, Михайлівську у Видубечах, церкви в Луцьку, Куп'яничах тощо.

Для реставрації Софії київської Могила запрошує найвідоміших майстрів — італійського архітектора Октавіана Манчіні, українських живописців — братів Тимоша, Степана й Івана Зинов'євих. Церкву Спаса на Берестові реставрують греки. На пам'ять нащадкам вони залишили в храмі фресковий портрет Петра Могили (1643).

У 1632 р. Петро Могила виклопотав у короля Владислава IV грамоту, яка офіційно закріплювала за православними Софійський собор і Видубечі (повернуті свого часу Сагайдачним), дозволяла ремонтувати й будувати нові церкви та вільно вибирати митрополитів. Хоча становище пізніше знову змінилося на гірше, все ж це була значна перемога православних.

Але найбільшою турботою Петра Могили була Колегія. В передмові до «Антології» (1635) — збірці молитв і повчань про поведінку в різних життєвих ситуаціях, присвяченій «шляхетній і богобоязливій молоді і всім взагалі благонравним студентам київських шкіл», Могила писав: «З Божою помічю, постаравшись в міру моїх слабих сил, на кошт мого родинного майна відновити гімназіум, тобто київські школи, частково уже підупалі й опустілі *, я постав, поставлю і дуже бажаю за допомогою небесною до кінця мого життя поставити школи книгами, учителями, засобами до утримання бідних студентів, товаришів ваших, й іншим необхідним. При цьому я часто думав і турбувався про те, щоб в школах не тільки викладались вільні науки, а, насамперед, доставлялось благочестя, яке повинно посіятися і вкорінитися в ваших серцях».

Для підтримки належного рівня Колегії як вищого навчального закладу Могила дбає про її матеріальне становище. На власні кошти будує двоповерховий кам'яний корпус для навчання студентів **, декілька дерев'яних будиночків для учителів, бурсу для бідних студентів й першу дерев'яну двоповерхову студентську (Конгрегаційну) церкву в ім'я Бориса й Гліба. Окрім того, відписує на Колегію лаврські вотчини — Вишневецьку й Гнідин, а також свій хутір Позняки. Наслідуючи приклад митрополита, гетьман Іван Петрижицький подарував Колегії Борщівку під городи, міщанин Криштоф Сулимовський — дворове місце на

* Це становище, очевидно, пов'язане з тим, що з осені 1630 р. по квітень 1631 р. у Києві лютувала чума. Заняття в Братській школі поновились (й, очевидно, не в повному обсязі) лише в січні 1631 р.

** Пізніше в ньому розмістилася трапезна Богоявленського монастиря.

Подолі. В 1636 р. за привілеєм короля Владислава IV на територію Колегії був проведений водогін.

У 1640 р. за клопотанням Петра Могили король дав право Богоявленському Братському монастирю на володіння запустілими церквами Трьох-Святительською й Хресто-Воздвиженською з усіма їх будівлями, ґрунтами, полями, сіножатями, випасами, озерами і т. ін. Таким чином, Колегія часів Могили існувала безбідно.

Вважаючи всіх людей вільними обирати собі шлях і рівними в науках, Могила утримує на свої кошти неімущих студентів, будує для них бурсу, котра, як він писав, призначалась «передусім для найбідніших вихованців, круглих сиріт і таких, які ще змалку залишились без батьків і родичів своїх і всі свої літа, хоча з крайньою нуждою, тому віддали, щоб отримувати в своєму бідняцькому стані від людей милостиню, навчатися красних мистецтв, різних мов і корисних наук». За власний кошт він посилає в закордонні університети молодих людей здобувати чи поповнювати знання, тим самим забезпечуючи в Колегії високий рівень викладання.

Одночасно Петро Могила докладав зусиль, щоб здобути Колегії статус вищого навчального закладу. Вже в 1633 р. король Владислав IV видає Могилі такий привілей, але польські правлячі кола мислили іншими, окупаційними категоріями. Вони не хотіли згодитись на вільний розвиток України, а саме Колегія як вищий заклад могла стати й ідеологічним центром відокремлення України від Польщі, осередком «української схизми». Волю їх виразили великий корунний канцлер Жадзик і єпископ холмський, підканцлер корунний Хома Замойський, не приклавши до привілею своїх печаток.

У 1635 р. під тиском цих кіл Владислав IV видає спеціальний універсал, яким дозволяє викладати в Колегії всі науки, «але не далі діалектики й логіки», тобто філософії. Таким чином накладалася заборона на богослов'я, теоретичне обґрунтування православ'я. Навчальний заклад в такому разі не мав права на статус вищого.

Були й інші, підступні, перешкоди на шляху становлення Колегії. Так, у 1640 р. польський намісник у Києві воевода Тишкевич, єзуїт, скориставшись відсутністю Могили, спровокував проти студента Колегії Ф. Гоголевського кримінальну справу. Воевода звинуватив студента за неправдивими свідченнями в тому, що нібито під час бійки він поранив ножом слугу самого Тишкевича. Гоголевського було покарано на смерть. Петро Могила в листі до Мінського

братства так кваліфікував цю справу: «Це було зроблено з метою, щоб студенти, налякавшись, усі розбіглися і, як і раніше, пішли учитись в інші (тобто неправославні.— З. Х.) школи».

Незважаючи на всі перешкоди, Колегія під покровительством Петра Могили успішно розвивалась як вищий навчальний заклад. Вона не втратила національних освітніх традицій, не перетворилась на закритий заклад для привілейованих — імущих і родовитих, не стала вузькоконфесійною за змістом навчання.

Грунтуючись на глибокій шані до вітчизняної історії, мови, культури й традицій, побудована на засадах всестановості, з високим рівнем навчання, Колегія виконувала завдання не лише освітнього й культурного центру, але й виховного, ідеологічного. Вона сприяла формуванню національної свідомості українців, гордості за свій рід, походження, усвідомленню необхідності захищати й виборювати своє право бути вільними й рівними серед інших народів. «Головна справа його життя,— писав Іван Франко про Могилу,— заснування Києво-Могилянської колегії, яка повинна була стати забралом православ'я і південно-руської національності, користуючись тією ж зброєю, якою вівся на них наступ з боку ворога — наукою й просвітництвом».

Петро Могила продовжує освітні традиції кращих братських шкіл, які полягали в поєднанні національних традицій з досягненнями європейської науки й освітньої думки. Київська Колегія була вищим закладом, який своєю структурою, змістом навчальних програм, рівнем освіти відповідав вимогам європейських вищих шкіл.

У Колегії вивчались національні мови — слов'янська й українська, а також грецька, латинська й польська. Обов'язковою була програма «семи вільних наук», яка поділялась на дві самостійні програми: *trivium* — граматики, риторика (поетика), діалектика і *quadrivium* — арифметика, геометрія, астрономія і музика. Ці предмети становили основний зміст навчання в колегіях і академіях польських, зокрема Краківській, Віленській, Замойській, Познанській, і в академіях західноєвропейських. Так, у Кембріджському університеті в перший період його існування були обов'язковими тільки ці науки. Причому після засвоєння трівіума студенти отримували ступінь бакалавра, а після квадрівіума — магістра.

У Київській колегії організаційна структура також була подібна до європейських вищих закладів. На чолі Колегії стояв ректор. Його першим помічником був префект, який

відповідав за навчальний процес — якість виконання програм, успішність і поведінку студентів. За поведінку студентів за межами Колегії несли також відповідальність суперінтендант з учителів і його помічники із студентів — директори, цензори, візитатори, сеньйори бурс. Учителям допомагали студенти, що добре навчалися, — магістри, інспектори, цензори. Викладачі молодших класів іменувались дидасками, магістрами або просто учителями, старших класів — професорами. В молодших класах навчались учні, в старших, починаючи з поетики, — спудеї, або студенти.

Звичайно, Київська колегія мала й свої особливості, які обумовлювались національними й освітніми традиціями, матеріальними можливостями, правовими нормами. Поділ у Колегії був не на факультети, а на «школи», випускникам не присвоювались вчені ступені, не завжди читалось богослов'я. Існували свої традиції зарахування студентів, утримання й оплати професорів тощо.

За правилами вищої школи університети й академії в Європі мали в своїй підлеглих школи нижчого типу. Петро Могила, не маючи офіційного дозволу від королівської влади, не зважає на це й відкриває на Україні ряд шкіл. У 1636 р. він як митрополит благословляє новостворене Кременецьке братство і школу при ньому за умови, щоб у ній були «порядки шкіл Київських, до того ж — визнана зверхність ректора тих шкіл, і науки визволенії різними мовами трактовано». Підлеглими Київській колегії були колегії Вінницька й Гошанська (Гойська), відкриті в 1638 і 1639 рр. також Петром Могилою.

Свою освітню діяльність Колегія поширює й за межами України. Вже в 1640 р. Петро Могила надсилає до Валахії й Молдавії «благообразних іноків і добре навчених учителів», поклавши таким чином початок закордонним культурним зв'язкам Колегії. У цьому ж році пропонує російському цареві допомогти відкрити школи й забезпечити їх вчителями. Але цей задум був здійснений лише в 1649 р.

Не лише українці, а й зарубіжні сучасники сприймали Колегію як вищий навчальний заклад й іменували академією. Так, французький інженер Гійом Левасар де Боплан, відомий своїм твором «Опис України», перебуваючи на початку 30-х рр. XVII ст. у Києві, писав: «У Києві, на Подолі, при Братській церкві міститься університет або академія». Про те, що ця думка була загальновизнаною, свідчать твердження західноєвропейських дослідників більш пізнього часу. Учений-історик Жан-Бенуа Шерер у книзі «Ан-

нали Малоросії або історія козаків-запорожців...» (Париж, 1788), розповідаючи про те, що гетьман Сагайдачний був похований на території Києво-Могилянської академії, пояснював: «Під академією тут слід розуміти те, що ми звичайно називаємо університетом. Київський університет аж до часів Петра I був лише один як у Великоросії, так і у Малоросії. Його заснування сягає давно минулого часу».

В польських правлячих колах також прекрасно розуміли, що Київська колегія є вищим навчальним закладом. Про це свідчить ряд документів, де Колегія часто іменується не інакше, як Академія. Так, Львівський підкоморій В. М'ясковський, який входив до складу королівського посольства, направлено до Богдана Хмельницького, став свідком урочистої зустрічі гетьмана в 1648 р. у Києві після перемоги під Замостям. У щоденнику він записав: «Весь народ, який вийшов із міста, вся біднота вітали його. Академія вітала його обраціями й декламаціями, як Мойсея».

Але, незважаючи на всі старання Могили, а згодом його послідовників, Колегія так і не отримала від польської держави офіційного титулу вищої школи. Справа в тому, що Колегія (Академія) не лише навчала вищим наукам молодь, але й виховувала захисників національної культури, борців з унією й католицизмом, з полонізацією народу, готувала ідеологів народно-визвольної боротьби. Тому, як писав відомий дослідник Польщі Ол. Яблоновський, польським політикам навіть легше було «згодитись на відтворення неуніатської ієрархії, ніж на заснування схизматської Академії... Визнати ж схизматську Академію, яка могла б стати вогнищем культурної схизми і руського відокремлення, означало тим самим кувати зброю іменно проти бажаного успіху намічених планів».

Однак офіційні заборони й недоброзичливість правлячих кіл Речі Посполитої не могли стати на заваді розвитку української вищої школи, яка завойовувала дедалі більше визнання у всьому східнослов'янському світі.

Петро Могила, успадкувавши справу, розпочату Петром Сагайдачним, Єлисеєм Плетенецьким, Захарією Копистенським, Іовом Борецьким та іншими просвітниками й патріотами України, гідно продовжує її. Дедалі більше громадських, освітніх, церковних діячів і громадян, занепокоєних долею України, стають до справи культурно-національного відродження. І визнаним центром цього руху стає Колегія з її покровителем Петром Могилою.

До кінця днів своїх Могила піклується про своє дітище. Навіть помираючи, не полишає турбот про Колегію. Про це

говорить і його заповіт, складений за вісім днів до смерті, 22.XII.1646 р. Могила заповідає Колегії майже все своє майно — рухоме й нерухоме: села Вишеньки, Гнідин, Провів, Ревне, хутора Непологи й Позняки з інвентарем, скотиною, табунами; маєтності Мухомиди й Спачинці (а якщо ними заволодіє спадкоємець — брат Могили, то Колегії мусить відшкодувати 20 тис. золотих); свої будинки й дворові місця; 65 тис. золотих готівкою й під закладом; родинний срібний посуд, митрополичий одяг і митру, прикрашені перлами й коштовним камінням, які отримав у спадок від батьків; а також срібний і позолочений із «животворящего дерева» хрести; навіть шпалери з дамаску й камки і на решті найбільшу свою цінність — бібліотеку (2131 книгу). В кінці Могила «слізно» просить берегти Колегію, як «єдину заставу життя свого» для «хвали божої і виховання дітей православних руських».

Помер Петро Могила в ніч з 31.XII.1646 на 1.01.1647 р. Похований був, за його бажанням, в Успенській церкві Печерської Лаври біля клироса без надгробка й монумента. Щорічно 31.XII, у день смерті Могили, в Богоявленській церкві Братського монастиря відбувалася літургія й панахида на честь померлого. Збиралося все духовництво Києва й кияни, вірні пам'яті людини, ім'ям якої була названа ціла доба — доба визначних досягнень української духовності — в галузі освіти, науки, культури, релігійного життя, доба, яка передувала національно-визвольній війні українського народу і, безперечно, справила на її визрівання вирішальний вплив.

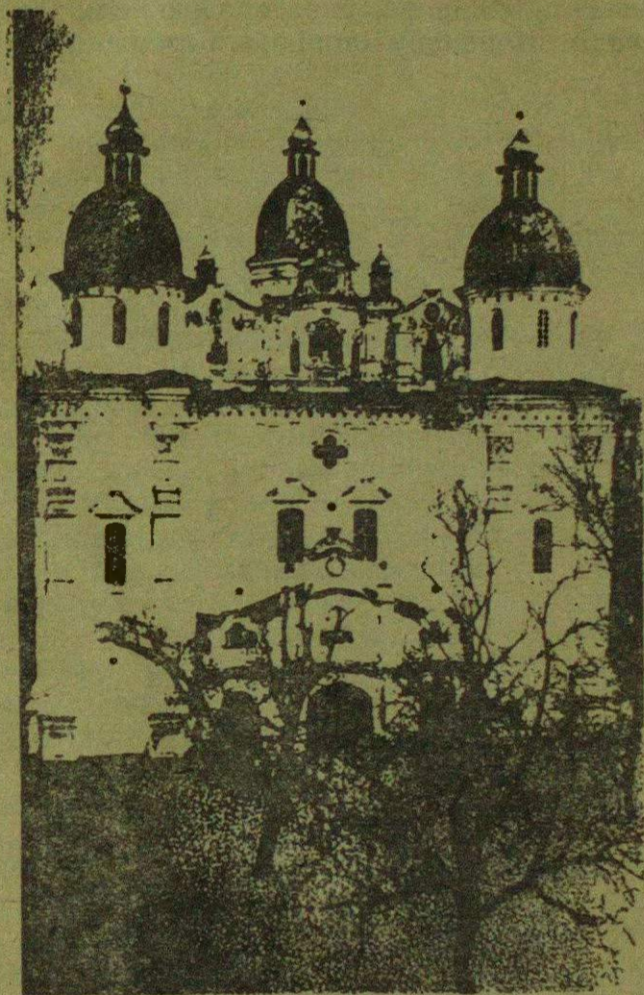
Деякі дослідники стверджують, що Могила благословив Богдана Хмельницького на визвольну боротьбу і навіть погрожував анафемою тим, хто відмовиться стати під його знамена.

Ім'я Могили отримала й створена ним Київська колегія. Як Києво-Могилянська колегія, згодом Києво-Могилянська академія, вона стала відома усьому культурному світові. Хто й коли присвоїв Академії це ім'я — невідомо. Так розпорядився час, історія, нащадки: зберегти пам'ять про людину, яка зробила все можливе і, здавалося, неможливе, щоб виплекати вітчизняну вищу освіту в інтересах народу в надзвичайно складних історичних обставинах.

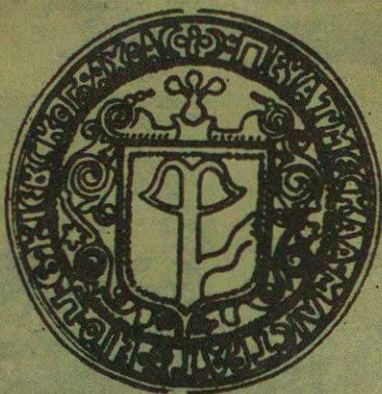
С. 46 (6)

Від Сагайдачного і від Петра Могили
Дорога втоптана водила юнаків
Туди, де розуму і добрості учили
Нетлінних книг ряди, утворення віків!

Так писав український поет М. Рильський про ті славні
діяння наших далеких співвітчизників. І пам'ять їх нащад-
ків, наша пам'ять, є кращою винагородою всім, хто не лише
ввійшов у нашу вітчизняну історію, а й творив її.

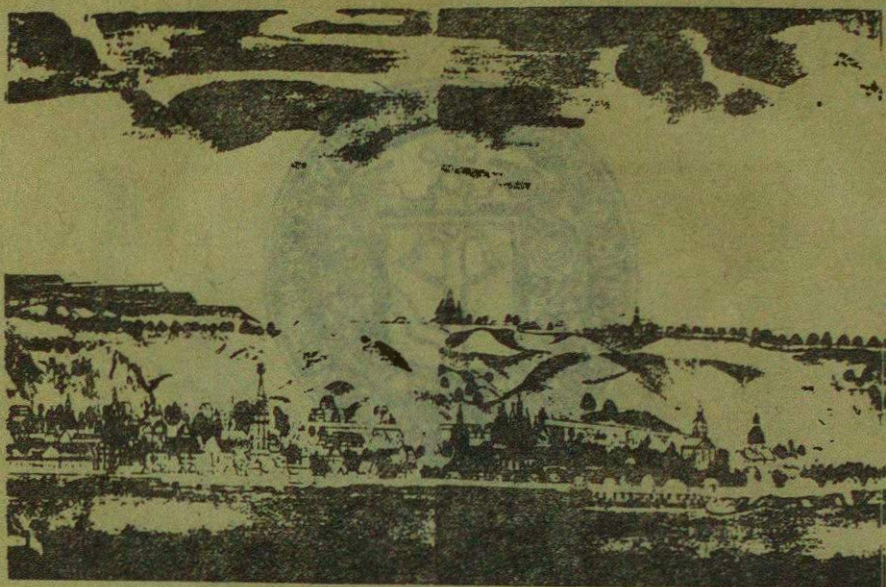
Богоявленська церква Києво-Братського
Училищного монастиря, на території якого була
заснована Києво-Могилянська академія

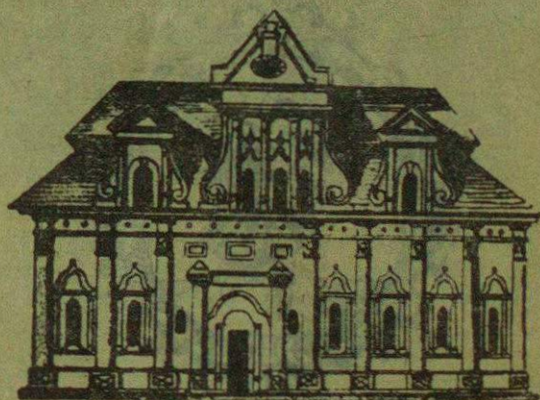
Печатка Київського магістрату XVII ст.
із зображенням старовинного герба міста. «Куша»

Герб міста Києва XVII—XVIII ст.

М. Рожен. Панорама Подолу і Київських гір

Будинок Києво-Печерської друкарні XVIII ст.

НА ГЕРБЪ СНАГО БОЙСКА БЪ МЪ ЗАПОРОВКОГО.

Къдѣмъ сѣмъ Запорожцѣмъ Хрѣстолюбѣмъ
Тѣмъ зѣ ГЕРБѣ Такого нѣмъ рыцѣра даданъ
Который описъ готѣмъ Очѣмъ слѣжнѣмъ
Зѣ Сѣмъ сѣмъ нѣмъ сѣмъ сѣмъ сѣмъ сѣмъ сѣмъ
нѣмъ сѣмъ сѣмъ сѣмъ сѣмъ сѣмъ сѣмъ сѣмъ
Сѣмъ сѣмъ сѣмъ сѣмъ сѣмъ сѣмъ сѣмъ сѣмъ

Герб Війська Запорозького з «Віршів на жалосний погреб Петра Конашевича Сагайдачного»

Б ъ Г Ш ъ
НА ЖАЛОСНЫЙ ПОГРЕБЪ
Зѣчного Рыцѣра
ПЕТРА КОНАШЕВИЧА
САГАЙДАЧНОГО, ГЕТМАНА
Вѣмъ сѣмъ КЪ Мѣмъ
ЗАПОРОВКОГО.

ЗЛОЖОННЫ ПРѣмъ ИНОКА
КАСИЯНА СЯКОВИЧА
Рѣмъ Шѣмъ Кѣмъ
СЪ ГРМЧЕЧ

Мѣмъ сѣмъ сѣмъ сѣмъ сѣмъ сѣмъ сѣмъ сѣмъ
Сѣмъ сѣмъ сѣмъ сѣмъ сѣмъ сѣмъ сѣмъ сѣмъ
Сѣмъ сѣмъ сѣмъ сѣмъ сѣмъ сѣмъ сѣмъ сѣмъ

Титульна сторінка
«Віршів на жалосний погреб Петра Конашевича Сагайдачного», 1622 р.

Елисей Плетенецький

Мелетій Смотрицький

Петро Конашевич Сагайдачний

Петро Могила

ЗМІСТ

Вступне слово	3
Суспільно-політичні й ідеологічні передумови виникнення ви- щої освіти на Україні	Е 45
Киево-Могилянська академія	45

ОБЩЕСТВО «ЗНАНИЕ» УКРАИНЫ

Серия 1 «Время и общество», № 8

Хижняк Зоя Ивановна

КИЕВО-МОГИЛЯНСКАЯ АКАДЕМИЯ

Общественно-политические и идеологические предпосылки
возникновения высшей школы на Украине

(На украинском языке)

КИЕВ

Рассказывается о культурно-национальном возрождении на Украине в конце XVI — в начале XVII в., которое предшествовало возникновению Киево-Могилянской академии — первой высшей школы Украины. Академия длительное время была центром образования, науки и культуры всей Восточной Европы.

Значительное внимание уделяется этапам развития Киево-Могилянской академии — киевским Братской и Лаврской школам, а также Киевской коллегии, их основателям — выдающимся деятелям украинского возрождения.

Редактор Г. В. Баришева.

Художньо-технічний редактор Я. О. Гулько.

Здано до набору 21.06.91. Підписано до друку 31.07.91. Формат 84×108/32. Папір друкарський № 1. Гарнітура літературна. Високий друк. Ум. друк. арк. 4,2. Ум. фарбовідб. 4,58. Обл.-вид. арк. 4,82. Тираж 2988 пр. Зам. № 02020921. Ціна 2 крб.

Товариство «Знання» України,
252005, Київ-5, вул. Червоноармійська, 57/3.

Друкарня ордена Леніна комбінату друку видавництва «Радянська Україна»,
252006, Київ-6, вул. Анрі Барбюса, 51/2.

K. R.

57602

UKMA Library * Book

0190278

2 крб.

74027

СЕРІЯ 1
ЧАС І СУСПІЛЬСТВО

8/91

ТОВАРИСТВО „ЗНАННЯ“ УКРАЇНИ